Den Spiegel

Vereniging Vrienden van het muZEEum en het Gemeentearchief Vlissingen

75 jaar Slag om de Schelde

Jaargang 37, nummer 4 - oktober 2019. Losse nummers € 4,00

JOINT SUPPORT SHIP "KAREL DOORMAN"

ROYAL NETHERLANDS NAVY PATROL VESSEL

SIGMA FRIGATE 9813

DAMEN SCHELDE NAVAL SHIPBUILDING

WWW.DAMENNAVAL.COM

DAMEN

DAMEN SCHELDE NAVAL SHIPBUILDING

Member of the DAMEN SHIPYARDS GROUP

Glacisstraat 165
4381 SE Vlissingen

P.O. Box 555
4380 AN Vlissingen

phone +31 (0)118 48 50 00
fax +31 (0)118 48 50 50

info@damennaval.com
www.damennaval.com

Vereniging Vrienden van het muZEEum en het Gemeentearchief Vlissingen

Word nu lid!

Het lidmaatschap van de vereniging bedraagt minimaal € 22,50 per jaar.

Als vriend van het muZEEum en het Gemeentearchief Vlissingen heeft u recht op:
- Gratis toegang tot het muZEEum
- Gratis toegang tot alle activiteiten van de vereniging
- Gratis abonnement op het historisch tijdschrift *Den Spiegel* (4 keer per jaar)

Het is mogelijk om, naast het persoonlijk lidmaatschap, een extra lidmaatschap te nemen voor € 12,50 per jaar. U heeft dan beiden gratis toegang tot het muZEEum en de activiteiten en ontvangt één exemplaar van het tijdschrift.

U kunt lid worden via de website van de Vrienden: **www.vriendenmuzeeum.nl**.
Daar vindt u ook de uitgebreide informatie over de vereniging en het lidmaatschap.

Lid worden kan ook door de onderstaande strook in te vullen en te versturen naar:
Vereniging Vrienden van het muZEEum, p/a Nieuwendijk 15, 4381 BV Vlissingen.
U kunt de strook daar ook inleveren.

ANTWOORDKAART

Ondergetekende geeft zich op als vriend van de Vereniging Vrienden van het muZEEum en het Gemeentearchief Vlissingen. De minimumcontributie bedraagt € 22,50 per jaar.

NAAM: .....

ADRES : .....

POSTCODE: .....

WOONPLAATS: .....

EMAIL: .....

Ondergetekende wil ook een extra lidmaatschap à € 12,50 per jaar voor:

NAAM: .....

DATUM: .....

HANDTEKENING: .....

Deze speciale uitgave van Den Spiegel, die in een oplage van 19.000 exemplaren gratis wordt verspreid in Vlissingen, Souburg en Ritthem, is tot stand gekomen dankzij de financiële bijdragen van:

stichting jan hintzen publicatiefonds

Het Jan Hintzen Publicatiefonds bevordert uitgaven over de historie van Vlissingen, de posthistorie in het algemeen en luchtposthistorie in het bijzonder. Het fonds is ontstaan uit de opbrengst van de posthistorische collecties van Jan Hintzen te Vlissingen.

Vereniging Vrienden van het muZEEum en het Gemeentearchief Vlissingen

Vlissingen 75 jaar
Slag om de Schelde

Stichting Moerman Promotie Vlissingen

Van de Velde Publicatiefonds

Het Van de Velde Publicatiefonds bevordert het cultuurhistorische besef op Walcheren en van de stad Vlissingen in het bijzonder, in de vorm van publicaties, in de breedste zin van de betekenis. Het fonds is ontstaan uit de uitoefening van het uitgeversvak door vier generaties François van de Velde in Vlissingen.

voldoende frankeren

Vereniging Vrienden van het muZEEum
p/a Nieuwendijk 15
4381 BV Vlissingen

Den Spiegel

Jaargang 37, nummer 4, oktober 2019
Den Spiegel is het tijdschrift van de Vereniging Vrienden van het muZEEum en het Gemeentearchief Vlissingen

Inhoud

Van het bestuur 2
Van de redactie 2
Inleiding; Herdenken, Waar komt het materiaal vandaan, Het Gemeentearchief en de Tweede Wereldoorlog 3
De Slag om de Schelde, *Adri Meerman* 6
Het water, *Aafke Verdonk-Rodenhuis* 7
De Scheldestad onder beton, *Cor Heijkoop* 11
Werken voor de bezetter, *Adri Meerman* 19
Vrijheidsbeperking, *Adri Meerman* 21
Ziekenhuizen, *Adri Meerman* 23
Dieren in oorlogstijd, *Adri Meerman* 25
Leeszaal en bibliotheek, *Aafke Verdonk-Rodenhuis* 26
Het onderwijs en de oorlogstoestand, *Aafke Verdonk-Rodenhuis* 29
muZEEumnieuws, *Karen Kroese* 31

Redactie en redactieadres
A.H. Verdonk-Rodenhuis, eindredacteur
D.A. Broers
N.Ph.E. van den Elzen-Velleman
A. Meerman
A.C. Tramper

Breewaterstraat 8b, 4381 JX Vlissingen
ISSN: 0921-982X
E-mail: redactie@vriendenmuzeeum.nl

Sluitingsdatum kopij
1 november 2019. Kopij die na sluitingsdatum wordt ingeleverd, wordt niet meer geplaatst of wordt in de volgende *Den Spiegel* gepubliceerd.

Ingezonden stukken
De redactie behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken in te korten of niet te plaatsen.

Vormgeving
Kees Hoendervangers, DtP-plus, Vlissingen

Druk
Grafisch Bedrijf Goes

Vereniging Vrienden van het muZEEum en het Gemeentearchief Vlissingen
De contributie voor het lidmaatschap van de vereniging bedraagt voor nieuwe leden minimaal € 22,50 per kalenderjaar. Ook kan naar keuze een hoger bedrag worden betaald. Elk bedrag boven de minimumcontributie komt geheel ten goede aan het aankoop- en restauratiefonds.
Overmaking van de contributie kan geschieden op NL76 INGB 0000 3301 98 t.n.v. Vereniging Vrienden van het muZEEum en het Gemeentearchief Vlissingen.

Website
www.vriendenmuzeeum.nl
www.muzeeum.nl
www.gemeentearchiefvlissingen.nl

Ledenadministratie
Niek Peters, Ruys de Beerenbrouckstraat 20
4384 ET Vlissingen,
Tel. 0118-464683 – 06 48247128
E-mailadres: secr@vriendenmuzeeum.nl

Bestuur
P.G. van Druenen, voorzitter
L. Goldschmitz, secretaris
J. Visser, penningmeester
F.K. Hulsbergen, bestuurslid
M. Kloosterboer, bestuurslid
N. Peters, bestuurslid
Onno Bakker, adviseur
A.C. Tramper, adviseur

Voorpagina:

Boulevards De Ruyter en Bankert, gezien vanaf de Gevangentoren na de strijd om de bevrijding van Vlissingen, 1944; Foto Dert. (Fotocollectie Gemeentearchief Vlissingen)

Zonder schriftelijke toestemming van de redactie mag niets uit deze uitgave worden overgenomen.

Van het bestuur

De Vereniging Vrienden van het muZEEum en het Gemeentearchief Vlissingen is dit jaar nauw betrokken bij de herdenking van de Slag om de Schelde die dit najaar 75 jaar geleden plaatsvond. Bij het bestuur van de vereniging rees al een paar jaar geleden het idee om uitgebreid aandacht te gaan besteden aan deze belangrijke gebeurtenis. Vorig jaar sloten we ons aan bij een grote groep van Vlissingse organisaties die hetzelfde idee hadden. Toen het gemeentebestuur vervolgens besloot om 75.000 euro beschikbaar te stellen voor de activiteiten, kon een regiegroep van de gemeente Vlissingen beginnen met de coordinatie van de tientallen voorstellen die waren binnengekomen.

Onze vereniging organiseert dit najaar drie activiteiten rondom de herdenking: op 27 september is er een duolezing met Hans Sakkers en Tobias van Gent, op 23 november een symposium met verschillende sprekers en, u heeft hem nu in handen: een speciale editie van ons onvolprezen tijdschrift *Den Spiegel*. 'Speciaal' om twee redenen: in de eerste plaats vanwege het centrale thema '75 jaar Slag om de Schelde', dat in de artikelen vanuit verschillende invalshoeken wordt belicht en in de tweede plaats vanwege de hoge oplage waarin het blad is gedrukt: ruim 19.000. Het doel was om elke Vlissinger, Souburger en Ritthemer bekend te maken met de herdenking én, zeer belangrijk voor onze vereniging, met *Den Spiegel* en de vele voordelen van een lidmaatschap. We hopen dan ook dat deze editie een echt bewaarnummer zal worden in duizenden Vlissingse huishoudens en dat we veel nieuwe leden kunnen verwelkomen. De redactie en de auteurs hebben een enorme prestatie geleverd en zijn er in geslaagd om, ondanks de verscheidenheid aan artikelen, toch een grote eenheid te bewaren. Het is een document geworden waarin minder is gekeken naar de militaire gebeurtenissen en meer naar de gevolgen van de oorlog voor de gewone Vlissinger.

De kosten voor de grote oplage en voor de verspreiding van deze editie van *Den Spiegel* zijn gedekt door bijdrages van onze vereniging zelf, de Gemeente Vlissingen, Stichting Moerman Promotie Vlissingen, Stichting Jan Hintzen Publicatiefonds, Stichting Van de Sande en het Van de Velde Publicatiefonds. Onze dank hiervoor is groot!

Vereniging Vrienden van het muZEEum en het Gemeentearchief Vlissingen
Peter van Druenen, voorzitter

Van de redactie

Binnen de redactie leeft de wellicht komende verhuizing van het Gemeentearchief Vlissingen naar het Zeeuws Archief in Middelburg sterk. Wij zijn niet tegen veranderingen, mits die noodzakelijk zijn en er een weloverwogen besluit aan ten grondslag ligt. Wel stemt het ons treurig dat het geheugen van de stad, wat een archief toch is, uit de stad zou verdwijnen.
Bij het maken van ons blad *Den Spiegel* maken wij altijd dankbaar gebruik van de kennis en het materiaal in het Gemeentearchief aanwezig. Wat een andere organisatie van een en ander gaat betekenen voor dit tijdschrift kunnen we nog niet goed overzien. Dat er zaken zullen veranderen is onontkoombaar.

Namens de redactie,
Aafke Verdonk- Rodenhuis, eindredacteur

Herdenken

Dit jaar staat in het teken van 75 jaar Slag om de Schelde. We herdenken de grote militaire operatie die de bevrijding van dit deel van Nederland betekende.
Op 4 september 1944 valt Antwerpen, met de belangrijke havens, in geallieerde handen. Echter, de havens zijn niet te bereiken, de rivier de Schelde is niet te bevaren, de oevers zijn nog in Duitse handen. Vlissingen is meer dan ooit een vesting, in beton.
Vanaf begin oktober zetten de geallieerden door bombardementen op de dijken Walcheren onder water, de inundatie. Op 1 november begint de aanval door de landing op het strandje bij de Oranjemolen, 'Uncle Beach'. Resultaat is dat op 4 november Vlissingen is bevrijd.
Deze aflevering van *Den Spiegel* vertelt naast het militaire verhaal ook wat een en ander voor de inwoners van Vlissingen betekende. Niet alleen in de dagen van strijd voorafgaand aan de bevrijding, maar alle bezettingsjaren door.
Hoe zag het leven eruit, ook na de bevrijding. Niets is normaal, verwoesting alom, gebrek aan van alles en dan ook nog het water.
Wij, de samenstellers van deze Spiegel, zijn van na de oorlog. We moeten uitgaan van de feiten die zijn vastgelegd, de verhalen in onze families en daarbuiten. De littekens zijn nog te zien aan huizen uit die periode, ingemetselde stukken in een muur, granaatgaten in plafonds. Ook brandplekken in vloeren waar soldaten in die novemberdagen op hun primussen kookten. Maar ook bij mensen, die soms jarenlang niet spraken over wat hen was overkomen.
Soms zijn er ook goede, zichtbare herinneringen als in de kelder van mijn huis, waar in die novemberdagen een Canadese soldaat een muurschildering heeft gemaakt van St. Joris en de draak, de strijd tegen het kwaad symboliserend. Toch ging er voor mij als kind altijd een zekere dreiging van uit. Of dat was vanwege oorlog of omdat de draak erg angstaanjagend is afgebeeld vraag ik me af.
We herdenken de strijd en we gedenken de mensen die deze voerden. Respect is hier zeker op zijn plaats. Respect voor het enorme verlies aan mensenlevens, soldaten voor wie Vlissingen niet de thuishaven was en de vele Vlissingse burgers die het leven lieten tijdens de oorlog. We hopen hier een zo goed mogelijk beeld te geven van facetten van het leven in die tijd. Natuurlijk is het een onvolledig beeld, we kunnen niet alles vatten in onze verhalen. Vanuit ons standpunt nu is het moeilijk te bevatten hoe het leven voor de gemiddelde inwoner van Vlissingen, in die periode door ging.

Aafke Verdonk-Rodenhuis

Muurschildering van St. Joris en de Draak, 1944; foto A. Meerman. (Privécollectie)

Waar komt het materiaal vandaan?

Behalve archieven, een historische bibliotheek en een uitgebreide beeldbank heeft het Gemeentearchief Vlissingen de beschikking over een bijzondere collectie met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog. Deze staat bekend als de 'Collectie Tuynman', genoemd naar de documentalist van de Documentatiegroep 'Walcheren 1939-1945', verder bestaande uit P.G. Eekman, J. Roelse en A.H. van Dijk. Over de gehele oorlogsperiode, inclusief de mobilisatie, hebben deze mannen een grote hoeveelheid gegevens verzameld, zoals eigen herinneringen, dagboeken, krantenberichten, archiestukken, foto's en officiële rapporten, zowel van geallieerde als van Duitse zijde. Zij voerden gesprekken met oud-strijders en mensen uit het verzet. De documentalist en oud-leraar J. Tuynman heeft deze gegevens gebundeld in een beschrijving van dag tot dag. Hiermee wordt een betrekkelijk objectief beeld geschetst van deze belangrijke periode in de Walcherse geschiedenis in het algemeen en die van Vlissingen in het bijzonder. De documentatie bevat ook het dagboek van arts/chirurg H.J. Jens, die bovendien als voorzitter van de afdeling Vlissingen van het Rode Kruis uitgebreid verslag deed over de gehele oorlogsperiode. Deze geschriften van Jens bieden een aangrijpende inkijk in de medische zorg tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Scheldestad.

Adri Meerman

Bronnen

- Zeeuwse Bibliotheek, Krantenbank Zeeland
- Gemeentearchief Vlissingen:
  - Gemeentebestuur, 1937-1970
  - Gemeentepolitie Vlissingen
  - Archief Bibliotheek Vlissingen
  - WO II Collectie, waaronder Collectie J. Tuynman
  - Archief van de Dienst Luchtbescherming
- L.W. de Bree, *Zeeland 1940-1945*, dl 1 (Middelburg 1979).
- Gijs van der Ham, *Zeeland 1940-1945*, dl 2 (Zwolle 1990).
- Paul M. Crucq, *Turning the Key, The capture and Liberation of Walcheren Island*, (Vlissingen 2009).
- J.A.M. Schoonderwoerd, *Het St. Josephziekenhuis te Vlissingen*, (z.p. 1990).
- J.Z.S. Pel, *Twee eeuwen Vlissingse ziekenhuizen,* (z.p. 1992).
- Tina Keller, *De zee woont in ons huis*, (Middelburg 1984).
- Ton Crijnen en Ina Herbers, *P.C. Callenfels. Het veelbewogen leven van de NSB-burgemeester van Vlissingen en Woerden*, (Soesterberg 2010).

Mitchell bommenwerper boven Vlissingen, tijdens het bombardement van 15 augustus 1943; olieverf Maarten Platje. (Collectie muZEEum)

Het Gemeentearchief en de Tweede Wereldoorlog

Het Gemeentearchief Vlissingen beschikt over veel bronnen met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog. De belangrijkste worden hieronder op een rijtje gezet.

In de eerste plaats de archieven van de Dienst Luchtbescherming. Deze dienst registreerde het (mogelijke) onheil vanuit de lucht. Het alarmeringssysteem werd dan in werking gezet en de inwoners probeerden op tijd in een schuilkelder te geraken. Er waren meerdere waarnemingspunten in de stad. De hoofdcommandopost was in de Hendrikstraat.
De dienst hield bij waar de bommen vielen, of ze al dan niet ontploften en rapporteerde de gang van zaken in dag- en nachtrapporten. Dit alles gebeurde in nauwe samenwerking met de politiedienst, die van de bombardementen gedetailleerde processenverbaal opmaakte. In totaal is er sprake van meer dan 75 bombardementen en 270 uur luchtalarm. Wat dat voor impact op de stad heeft gehad, hoeft hier niet te worden uitgelegd. De dag- en nachtrapporten en een deel van de processenverbaal zijn gedigitaliseerd en beschikbaar gesteld.

Een tweede hier te noemen bron is het beeldmateriaal waarover het gemeentearchief beschikt. Een bijzondere deelcollectie hieruit is het fotoarchief van A.G. Kruithof. Deze Souburgse fotograaf heeft de inundatie van 1944-1945 indrukwekkend vastgelegd en ook de jaren van wederopbouw daarna.
Ook beeldend kunstenaar Cees van der Burght heeft op zijn geheel eigen wijze de bezetting verbeeld. Zijn werk kent allerlei vormen, van maquette tot technische tekening. Werk gezien door de ogen van een volwassene en werk gezien door de ogen van een kind.
Daarnaast bezit het gemeentearchief veel persoonlijke teksten van inwoners, die over het gebeuren schrijven. Soms werden deze teksten gelijk geschreven, soms ver na de oorlog.
Aparte aandacht is er ook voor de burgerslachtoffers. Deze zijn opgenomen in een lange lijst met namen.

Heel veel van het hierboven genoemde materiaal is digitaal te raadplegen. Kijkt u daarom eens op onze website. Er is speciaal voor het herdenkingsjaar een apart onderwerp ‘Tweede Wereldoorlog’ gemaakt.

Ad Tramper
www.gemeentearchiefvlissingen.nl

Homepage website Gemeentearchief Vlissingen

De Slag om De Schelde

En toch wandel ik langs het belangrijkste Europese slagveld uit het najaar van 1944, een gewoon stukje kust waar even alles om draaide, aldus journalist/schrijver Geert Mak in zijn boek *In Europa* terwijl hij op een regenachtige dag over de Boulevard van Vlissingen wandelt.
Lange tijd kunnen het bombardement op Rotterdam, de landing in Normandië, operatie Market Garden en het Ardennenoffensief op veel meer aandacht rekenen dan de strijd die in onze omgeving is gevoerd.
Inmiddels wordt langzamerhand het belang van de Slag om de Schelde tijdens de Tweede Wereldoorlog op waarde geschat.

Op 6 juni 1944 voeren de geallieerden een geslaagde landing uit in Normandië. Het terugdringen van de Duitsers in Frankrijk gaat snel. Eind augustus bevrijden ze Parijs en begin september bereiken ze de Belgisch-Franse grens. Antwerpen, met de belangrijke havens, komt op 4 september 1944 in geallieerde handen. Alle voorraden, dus elke kogel en elke liter brandstof, moeten nog steeds vanuit de havens aan de Franse kust worden aangevoerd. De afstand tussen deze havens en de steeds verder oprukkende legers wordt iedere dag groter. Ook de verwoeste dorpen, de beschadigde wegen en de door de Duitsers opgeblazen bruggen maken het vervoer van de noodzakelijke voorraden er niet eenvoudiger op. Het gebruik van de Antwerpse havens zou de afstand met het front met honderden kilometers verkorten en daarmee een groot logistiek probleem oplossen. Voor de bevoorradingsschepen is de haven echter nog niet bereikbaar omdat alle oevers van de Westerschelde nog in vijandelijke handen zijn. Daarbij is Walcheren bijna letterlijk door de Duitsers in een betonnen vesting veranderd.
De Duitse legerleiding is zich er terdege van bewust dat het gebruik van de haven van Antwerpen door de geallieerde legers doorslaggevend kan zijn in de verdere strijd.

Soldaten van het 4e Commando plaatsen op 1 november 1944 markeringslint nabij de Oranjemolen ter voorbereiding van de landing; gemengde techniek C. van der Burght. (Historisch Topografische Atlas Gemeentearchief Vlissingen)

Dan besluit de geallieerde legerleiding, op advies van de Britse bevelhebber Montgomery, van tactiek te veranderen. Het Westerscheldeprobleem wordt omzeild en in plaats daarvan proberen de geallieerden met luchtlandingen en een grondoffensief (operatie Market Garden) via Arnhem door te stoten naar het Duitse Ruhrgebied. Deze operatie, die in de tweede helft van september 1944 plaatsvindt, loopt op een mislukking uit. Het belangrijke Duitse Vijftiende Leger maakt tijdens deze periode van de gelegenheid gebruik om vanuit de ingesloten posities in Frankrijk en België via de Westerschelde over te steken en zich in veiligheid te brengen. De Duitse verdediging in Zeeland en Brabant krijgt hiermee een forse versterking. De geallieerde aandacht richt zich wederom op het vrijmaken van de Westerschelde en het gebruik van de Antwerpse havens. Er wordt een plan opgesteld dat uit vier onderdelen bestaat:

1. Het blokkeren van de ingang naar Zuid-Beveland nabij Woensdrecht
2. Het terugdringen van de Duitsers in Zeeuws-Vlaanderen (operatie Switchback)

3. Het terugdringen van de Duitse verdediging in Zuid-Beveland (operatie Vitality I en II)
4. Het bevrijden van het schiereiland Walcheren (operatie Infatuate I en II)

Walcheren is het laatste obstakel voor het realiseren van een vrije doorvaart van de bevoorradingsschepen richting Antwerpen. Omdat het schiereiland door de Duitsers in een ware vesting is veranderd, realiseert de geallieerde legerleiding zich dat een aanval vanuit zee op een mislukking zou kunnen uitlopen. Om de Duitse verdediging te verzwakken besluiten de geallieerden Walcheren onder water te zetten. Op 3 oktober 1944 bombarderen zij de dijk bij Westkapelle, op 7 oktober de dijken ter weerszijden van Vlissingen (Fort Rammekens en De Nolle) en op 11 oktober de dijk tussen Vrouwenpolder en Veere. De inundatiebombardementen hebben tot gevolg dat het grootste deel van Walcheren onder water komt te staan met uitzondering van de duinranden, het noordoostelijk deel van het schiereiland en enkele dorps- en stadskernen. In de vroege ochtend van 1 november 1944 openen meer dan 300 kanonnen vanuit Breskens het vuur op Vlissingen. Direct na deze hevige beschieting landen de eerste geallieerde soldaten op Uncle Beach, zoals het landingsstrand aan de oostzijde van de stad wordt genoemd. Na enkele dagen van hevige straatgevechten valt het Duitse hoofdkwartier, dat in Britannia is gehuisvest, op 3 november in geallieerde handen. De dag erna is geheel Vlissingen bevrijd. Gelijk met die in Vlissingen vindt een geslaagde landing plaats in Westkapelle. Op 7 november 1944 is geheel Walcheren bevrijd, maar het is dan nog niet mogelijk om veilig de Westerschelde op te varen vanwege de aanwezigheid van mijnen. Deze moeten eerst worden opgeruimd. Al tijdens de eerste gevechten op het schiereiland start operatie Calendar. Pas op 28 november 1944 is de rivier mijnenvrij en kan het eerste bevoorradingsschip in de haven van Antwerpen gelost worden.

Plattegrond van Antwerpen, 1930-1940; lithografie. (Gemeentearchief Vlissingen)

Het water

Vanaf begin september 1944 gaan op Walcheren de geruchten dat de bevrijding voorhanden is. Sinds de geallieerden zijn geland in Normandië op 6 juni, D-day (Decision Day), hoopt men dat het einde van de oorlog nabij is.

Vlissingen, aan de monding van de Westerschelde is een vesting, nog meer dan ooit. Overal verdedigingswerken, kanonnen en luchtdoelgeschut. Op de stranden versperringen om een landing te voorkomen. De Duitsers zijn van plan Walcheren met alle macht te verdedigen.

Veel inwoners hebben Vlissingen in de loop van de oorlogsjaren al verlaten als op 2 en 3 oktober de waarschuwing komt dat er een zware strijd zal losbarsten en ook dat een overstroming het leven van *u en uw families bedreigt*.
Deze waarschuwing komt aanvankelijk via de Engelse zender, die eigenlijk niet beluisterd mag worden van de Duitse bezetter. Dan verschijnen er ook vliegtuigen boven Walcheren en Zuid-Beveland die pamfletten met dezelfde boodschap uitwerpen:
Onmiddellijke evacuatie
Waarschuwt uw buren. Gaat weg zonder uitstel.

Waarheen?

Walcheren is eigenlijk afgesloten. De Sloedam is in handen van de Duitsers en onbegaanbaar door bombardementen. De waarschuwing geldt niet alleen voor gevechten en bombardementen maar ook voor overstroming. Mensen trekken naar hoger gelegen plekken, naar Middelburg bijvoorbeeld. Omdat er niet direct iets gebeurt, gaan velen weer naar huis. *Als het water komt, gaan we wel boven wonen*, zoals de schrijfster Tine Keller optekent.
Dan op 3 oktober, begin van de middag klinken er zware explosies, over heel Walcheren te horen. De dijk bij Westkapelle is gebombardeerd. Er is enorme schade en er zijn veel burgerslachtoffers in en rond het dorp. Door een gat van 125 meter stroomt het water Walcheren binnen. De Duitsers proberen het water nog tegen te houden en gaan nooddijkjes aanleggen. De Walcherse bevolking moet hieraan meewerken. Er worden huiszoekingen gedaan om aan spitters te komen.

Gezicht op het overstroomde Vlissingen met in het midden de Nieuwe Markt met de R.K. kerk en de Rijks HBS, 1944. (WO II Collectie J. Tuynman)

Toch gaat het voor de geallieerden nog te langzaam, de zee komt bij vloed binnen, tweemaal per dag. Een echte overstroming is er nog niet. Vier dagen na Westkapelle gooien 122 bommenwerpers bommen op de dijken De Nolle, bij Vlissingen en Rammekens, bij Ritthem. Op 11 oktober wordt ook de dijk bij Veere vernield. Nu loopt Walcheren vol water, op de duinrand, een aantal dorps- en stadskernen en een gedeelte in het noordoosten na. Wegen, straten, de landerijen, alles wordt door het water overspoeld.
De Duitsers zijn nog steeds bezig met hun nooddijken, maar geven dit op 14 oktober toch maar op.

Vluchtelingen

In Middelburg zijn 20.000 vluchtelingen uit de overstroomde gedeelten ondergebracht. In Vlissingen staan delen van de stad bij vloed onder water en delen van de binnenstad zijn droog. Veel mensen wonen er niet meer, zo'n 3000. Velen zijn in de loop van de oorlogsjaren al vertrokken vanwege de onveilige situatie door de vele bombardementen de hele bezetting door. Ook is er sprake van verplichte evacuatie naar andere delen van het land als men niet voor werk in Vlissingen moet zijn. Inwoners die nog in de stad verblijven, raken gewend aan het stijgen en weer wegtrekken van het water. Zij leven met het tij. Huisraad wordt verhuisd en men gaat boven wonen.
Mensen verplaatsen zich met allerlei vaartuigen, zelfgebouwde vlotten, kano's, roeiboten. Men past zich aan de situatie aan en er worden zeer creatieve oplossingen bedacht. Het water blijft meer dan een jaar Walcheren overspoelen. De gaten in de dijken zijn door de kracht van het in- en uitstromende zeewater nog groter geworden.

Bevrijd

Als de bevrijding van Walcheren op 7 november een feit is, kan worden nagedacht over hoe nu verder. Vlissingen wordt langzaamaan weer bewoond, maar er is erg veel puin te ruimen. Bovendien is daar nog altijd het water. In Oost-Souburg wonen in de loop van de winter en het voorjaar op de bovenverdiepingen alweer zo'n 2000 mensen. Ritthem telt op 1 januari 1945 slechts 60 inwoners.
De vaart op Antwerpen komt vanaf eind november 1944 op gang, nadat de rivier grotendeels vrijgemaakt is van mijnen.
Maar nog steeds is daar het water. Het dichten van de dijkgaten is een enorme opgave. Door de oorlog ontbreekt aanvankelijk goed materiaal. Ook stormen, springvloed, kortom de elementen zorgen voor grote problemen.
Op alle vier de plekken wordt gewerkt. Het is niet mogelijk alle gaten tegelijk te dichten, bovendien moet het water er ook uit. Begin oktober wordt het gat in de Nolle gedicht. Veertien dagen later de dijk van Westkapelle. Eind oktober wordt de dijk bij Veere gesloten. Dan is het even op. Tijdens najaarsstormen komt het water tot een enorme hoogte. Walcheren is niet op tijd dicht. In Ritthem storten nog meer huizen in dan al eerder is gebeurd. Veel huizen hebben alleen nog voorkanten, de 'coulissen' van een dorp.
Het gat bij Rammekens zorgt voor een enorme krachtmeting met de zee. Sleepboten, zandzuigers, drijvende kranen, caissons, alles wordt in de strijd gegooid. Op 22 februari 1946 wordt het dijkgat bij Rammekens gesloten.
Nu blijkt hoe verdronken Walcheren is. De grond is verzilt, er groeien mosselen aan de bomen. Bomen en planten zijn dood, huizen kapot. De wederopbouw gaat beginnen. De grond wordt vervangen, de schade hersteld. Er worden nieuwe bomen geplant. In 1947 wordt het eerste graan weer geoogst.
De schrijver A. den Doolaard schrijft in zijn roman *Het verjaagde water* over de strijd om de drooglegging van het voor de bevrijding opgeofferde eiland. Zoals de flaptekst meldt:
Met twaalf schoppen en twee Engelse sleutels begint het gevecht tegen de zee. Later zijn er schepen, zandzuigers, kranen, ma-

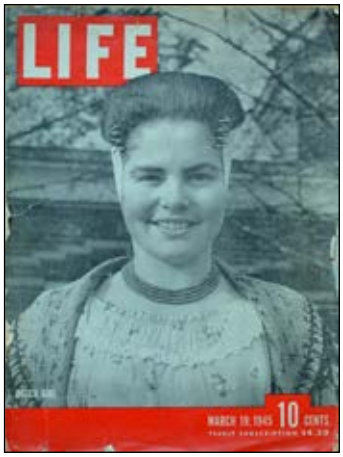

Voorpagina en deel van het artikel over het overstroomde Walcheren in het Amerikaanse tijdschrift *LIFE*, 1945. (Particuliere collectie)

chines en caissons. Maar alle zijn zij dode dingen, speelgoed voor de golfslag, tenzij de mensen ze beheersen. Over deze mensen gaat het hier, ingenieurs, dijkwerkers, allen bezeten van de wil het water weg te krijgen.

Dat er ook internationaal aandacht is voor deze strijd blijkt uit de speciale uitgave van het Amerikaanse tijdschrift *Life*, van 19 maart 1945. Een artikel en vele foto's geven een beeld van Walcheren onder water.

Het dichten van de Nolledijk, 1945; gemengde techniek G.J.F. Naerebout. (Historisch Topografische Atlas Gemeentearchief Vlissingen)

De scheldestad onder beton

Duitse bunkerbouw tijdens de Tweede Wereldoorlog

Cor Heijkoop

Vlissingen, gelegen aan de mond van de Schelde is altijd van grote militaire en strategische betekenis geweest. Dat was al in de Franse Tijd zo, vervolgens in de Eerste Wereldoorlog en daarna in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog en tenslotte later onder de Duitse bezetting. Uiteraard speelde de haven van Antwerpen al eeuwenlang een grote rol. Het is immers zo, wie de monding van de Schelde beheerst, heeft ook de sleutel tot de haven van Antwerpen. Na de Duitse inval in mei 1940 werd al heel snel door de bezetter de strategische rol van Vlissingen onderkend, maar lag aanvankelijk de focus van de Duitse legerleiding op een aanval op Engeland, de zogenaamde operatie Seelöwe. Uiteindelijk gingen de voorbereidingen voor de aanval op het Verenigd Koninkrijk niet door en richtte de Duitse legerleiding zich op de verdediging van de Scheldemond. In december 1941 kwam er een einde aan de Duitse zegetocht aan het Oostfront en de Duitse troepen waren voor Moskou tot staan gebracht. De Duitse militaire inspanningen in Rusland vergden veel mankracht en nadat ook de Verenigde Staten bij de oorlog betrokken waren geraakt, hield het Duitse opperbevel rekening met een aanval vanuit het westen, dus in feite een invasie op de kust. Het Duitse oppercommando gaf opdracht tot het versterken van de kust vanaf noord Noorwegen tot aan de Spaanse grens. De Neue Westwall die later om propagandistische redenen Atlantikwall werd genoemd, was geboren.

De Atlantikwall in Vlissingen

Een statische verdediging, zoals de Atlantikwall, vergde minder militairen en ook soldaten met een fysieke beperking konden nog wel dienst doen in eerdergenoemde

De bouw van bunkers op Walcheren door Organisation Todt; gemengde techniek C. van der Burght. (Historisch Topografische Atlas Gemeentearchief Vlissingen)

verdediging. Aan de Scheldemond verrezen talloze betonnen geschutsopstellingen, mitrailleurbunkers, versterkte loopgraven en de stranden werden ontsierd door versperringen en andere hindernissen. Op Walcheren werd Vlissingen uitgeroepen tot Stützpunkt (Stp), met een verdediging naar zee, Seefront genaamd wat zich uitstrekte van Zwanenburg ten westen van de Scheldestad naar Fort de Ruyter. De noordzijde werd vervolgens beschermd door het zogenaamde Landfront en deze bestond uit een tankgracht met bunkers en prikkeldraadversperringen met mijnenvelden. Deze liep van Fort de Ruyter en de havens naar het Kanaal door Walcheren. Aan de Westzijde van het kanaal bij de brug van Souburg werd vervolgens de bestaande watergang omgevormd tot tankgracht en daarna doorgetrokken tot aan Zwanenburg. De luchtverdediging, de zogenaamde Flak bestond uit kleine zelfstandige luchtafweerbatterijen al dan niet verscholen onder beton. Later bouwde men zware luchtdoelbatterijen, waaronder de Batterie Nord bij Zwanenburg en verder de Batterie Ost bij Fort de Ruyter en het geschut van het

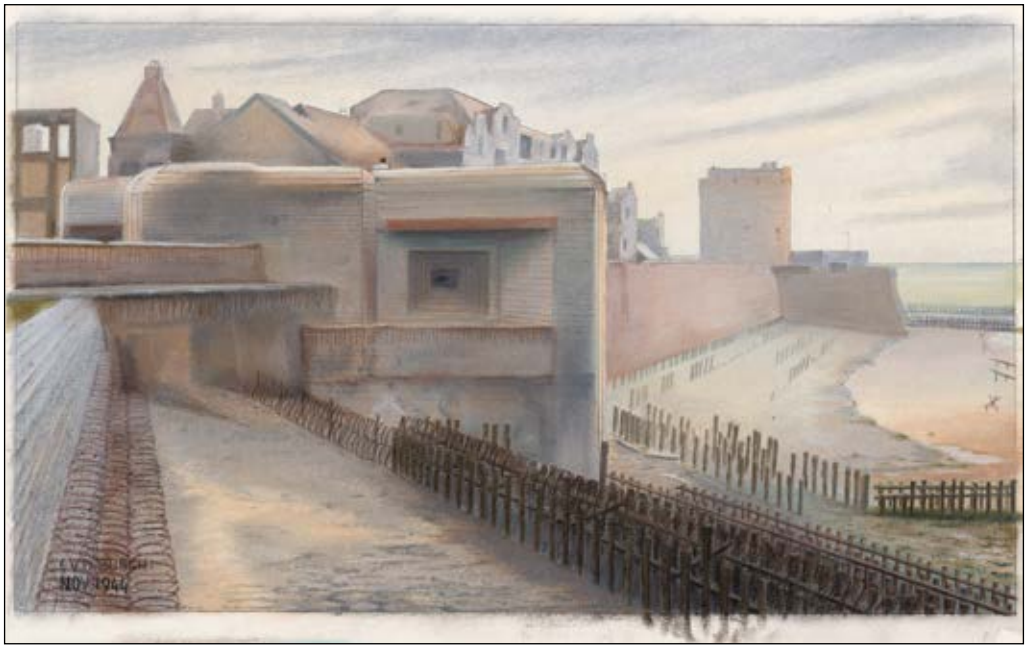

De Naereboutbunker aan de Boulevard de Ruyter ter hoogte van de oprit van de Coosje Buskenstraat in 1944; pastelkrijt C. van der Burght. (Historisch Topografische Atlas Gemeentearchief Vlissingen)

complex West bij Vrijburg. Het geheel werd gecompleteerd door een zware batterij aan de overkant van de Schelde bij Breskens (Batterie Süd). De luchtdoelbatterijen konden op deze wijze de hele Scheldenmond bestrijken.

Verteidigungsbereich Vlissingen.

Zomer 1942 kreeg de Scheldestad, met vijftien andere steden in Nederland en Frankrijk, de hoogste fortificatiestatus onder de naam Verteidigungsbereich, hetgeen het grote belang aangaf bij een mogelijke geallieerde landing (invasie) op de kust. Bij de bouwplannen van de Atlantikwall waren 120 bunkers opgenomen in de planning voor Vlissingen. De bunkersoorten was vaak een standaard ontwerp, aangeduid door middel van een typenummer en korte omschrijving. De bouw werd meestal uitgevoerd door het Duitse Staatsbedrijf Organisation Todt met werknemers uit Noord-Brabant en Vlaanderen en soms aangevuld met plaatselijke werklieden. De huisvesting van de arbeiders was in kampen bij onder andere Souburg, Dishoek, Koudekerke en Valkenisse. Omdat de verblijfplaatsen van de arbeiders een militair doel vormden, liet de geallieerde luchtmacht de kampen niet ongemoeid en bij aanvallen kwamen meerdere werklieden om het leven. De bouwtijd van een bunker bedroeg circa tien tot vijftien weken. De materialen kwamen meestal per binnenschip aan en gingen vervolgens met paard en wagen naar de bouwplaats.

In Vlissingen bouwde de bezetter vele bunkers in het havengebied, het zogenaamde kernwerk en op de boulevard. Verder op het eiland, in het villapark, bij Baskensburg en ondersteunende complexen bij het station, het ziekenhuis en aan de randen van de stad. Het geheel, met strandhindernissen en mijnenvelden moest leiden tot een onneembare vesting.

In militaire structuren is communicatie van groot belang. De Duitse bezetter gebruikte telefoonverbindingen via de kabel en vaak voldeed het bestaande netwerk. Later verrezen separate verbindingsbunkers om de

De Rode Kruisbunkers bij ziekenhuis Bethesda, gezien vanaf de Koudekerkseweg, 1944. (Fotocollectie Gemeentearchief Vlissingen)

kwetsbaarheid bij luchtaanvallen te verminderen. Een bekend voorbeeld was de kabelbunker bij het postkantoor aan de Stenenbeer. Een andere kabelbunker stond op de kruising Singel-Paul Krugerstraat. Een van de kabelbunkers die bij bouwwerkzaamheden aanvankelijk gesloopt zou worden, kon dankzij de inzet van particulieren en de toenmalige gemeentearchivaris behouden worden en staat tegenwoordig als blikvanger op het Eiland bij de Oostbeer.

Bunkerbouw op de boulevard

De Duitse bezetter gaf aan delen van hun verdediging codenamen en het gebied tussen de Nolledijk en Boulevard Bankert doopte men om tot Stp. Höhenstaufen. De strandhuisjes en trappen naar het strand werden afgebroken en de huizen op de boulevard deels ontruimd en aan de zeezijde dichtgemetseld. Opvallend was de sloop van de bekende wandelpier. Dat was voor vele inwoners een hard gelag, hoewel de boulevard al lang verboden gebied was.
Een van de eerst gebouwde bunkers op de boulevard was een mitrailleurkazemat met stalen observatiekoepel. Het schootsveld was gericht naar het westen en verdedigde een ideaal landingsgebied. De bunker stond ter hoogte van dancing Victoria.
De bunker kon ondersteunend vuur geven samen met twee mitrailleurbunkers van het type 623 op de kop van de Nolledijk. Een van deze bunkers is verdwenen bij het bombardement op de Nolledijk maar de andere is nog prominent aanwezig. Deze bunker wordt tegenwoordig de windorgelbunker genoemd, nadat in 1983 op het dak bamboebuizen verrezen. Eerder was de tekst ‘Zimmer Frei’ aangebracht, een ludieke verwijzing van een kunstenaar naar onze voormalige bezetters.
De glooiing in dit gebied werd voorzien van spoorstaven die eindigden bij een kanonbunker van het type 667, voorzien van een 5 cm antitankkanon. De spoorstaven zijn kort na de bevrijding afgebrand, maar het restant haalde nog vaak de voeten open van een argeloze strandbezoeker.
Op de Spuikom bij het witte bruggetje verrees nog een manschappenbunker van het

Mitrailleurbunker op de kop van de Nolledijk, 1992; foto J.L. van Leeuwen. (Fotocollectie Gemeentearchief Vlissingen)

type 621, later omgedoopt tot werkplaats voor de beheerder van de spuikomsluis, wiens dienstwoning op het dak van de bunker was gebouwd.
Het meest opvallende en spraakmakende bunkercomplex bouwde de bezetter onder het karakteristieke hotel Britannia. Nadat de Duitsers Vlissingen bezet hadden, lag het voor de hand dat ze hun oog lieten vallen op het mondaine hotel Britannia. Het was ruim genoeg om een legerstaf te huisvesten en het hotel leende zich prima als onderkomen voor de enigszins elitaire officieren. De Seekommandant Südholland, bevelhebber voor de marine-eenheden in het gebied van Zeebrugge tot Oostende nam zijn intrek in het voormalige hotel. In 1942 verrees aan de westzijde een voorlopig bunkercomplex, wat echter niet bomvrij was. Dit complex, onder de naam Notbefehlstelle is overigens enkele jaren geleden pas gesloopt. In de loop van 1943 bouwde men aan de oostzijde een bunker van het type Fl 241 in St uitvoering, hetgeen betekende dat de muren en daken minimaal 2 meter dik waren. Tevens verrezen nog vier manschappenbunkers in de directe omgeving. Tijdens de bevrijding van Vlissingen is om dit verdedigingswerk zwaar gevochten, met veel slachtoffers aan beide zijden. Na de oorlog werd de bunker het domein van de padvinderij en later trok de Koninklijke Marine in het complex met een luisterpost. De bunker is nooit gesloopt en ligt thans onder het maaiveld in de tuin van de aldaar gebouwde woontorens.
Het oostelijk deel van Boulevard Bankert en de hele Boulevard de Ruyter, inclusief het Keizersbolwerk kreeg de Duitse codenaam Stp. Kyffhäuser. Hier bouwde men verschillende bunkers waarbij een bunker van het type 506 voor een statisch antitank kanon, 4,7 cm Festungspak erg bekend is geworden. De bunker lag op de kop van de Coosje Buskenstraat en kreeg van de bevolking de bijnaam Naereboutbunker, omdat het standbeeld van de mensenredder in de nabijheid stond. Veel lagere school kinderen amuseerden zich op het zogenaamde ‘Klein zandje’ en bij de bunker. Bij stormweer was het vestingwerk aan de binnenzijde zandzakkendepot. Bij de bevrijding van Vlissingen speelde een Flak vierling opstelling naast de bunker een grote rol. Dit stuk geschut vuurde horizontaal richting oprukkende geallieerden bij de Coosje Buskenstraat.
De overige bunkers ter hoogte van de Bomvrije kazerne zijn later deels gesloopt toen de Westpoortflat gebouwd werd. Onder de Leugenaar bevindt zich nog een observatiebunker van het type 143, die kort na de oorlog nog is gebruikt als waterdepot voor de brandweer. Een kleine oneffenheid in het wegdek herinnert nog aan deze bunker.

Anti-tankmuur ter hoogte van de oprit bij het Keizersbolwerk, 1944; foto A.J. Feij. (Fotocollectie Gemeentearchief Vlissingen)

Het Keizersbolwerk met het Roeiershoofd

Op het einde van het Roeiershoofd bevond zich sedert 1924 een bemande uitkijkpost van het loodswezen. De Duitsers bouwden vanaf zomer 1942 op deze plaats een torpedobunker die ook heden ten dage nog altijd tot de verbeelding spreekt.
In 1942 begon de Duitse Marine met de constructie van deze overdekte torpedobatterij op de plaats van de voormalige uitkijkpost, die kort daarvoor was gesloopt. Het fundamentblok was van gewapend beton maar de constructie was slechts 40 cm dik en het dak bestond uit betonbalken. Het geheel was dus niet veilig bij een gerichte aanval, maar wel bood het complex enige bescherming tegen scherfwerking bij een aanval in de omgeving.
De bouw verliep met hindernissen temeer omdat met stormweer niet gewerkt kon worden en de aanvoer van bouwmaterialen vaak over het paalhoofd moest. De vissers met hun hoogaarsen passeerden elke dag de in aanbouw zijnde bunker en schudden meewarig hun hoofd. In het onderkomen van de torpedobatterij werden twee zwenkbare torpedolanceerbuizen geplaatst, inclusief richtmiddelen. In mei 1943 was de batterij operationeel. De torpedo's werden met een soort transportwagen aangevoerd vanuit de kazematten onder de boulevard en gingen via rails naar de kop van de pier. Aanvoer van de torpedo's geschiedde ter hoogte van de reddingsbootsteiger, waar een kraantje stond om ze op te takelen vanuit een binnenvaartuig. De bemanning van de batterij was gehuisvest in een bunker onder de boulevard, waar tegenwoordig de Westpoortflat staat.
Opvallend was de camouflagebeschildering op de bunker in de vorm van een paalhoofd. Bij stormweer moest de bemanning zich terugtrekken en het is onduidelijk of de batterij iets toevoegde aan de verdediging van de Scheldemond. Kort voor de geallieerde landing op 1 november 1944 bliezen de Duitsers de torpedobatterij op. Na de oorlog was het Roeiershoofd een soort wandelpier en aan het eind zaten schooljongens vaak namen van schepen op te schrijven. In het water voor de bunker was tot in de jaren zestig het dak nog zichtbaar en de railconstructies van de twee 'torpedokanonnen´ waren nog aanwezig.
De toegang tot het Keizersbolwerk was afgesloten door een betonnen tankmuur met een kleine doorgang, die indien nodig met spoorbielzen kon worden afgesloten. Een zelfde constructie was te vinden bij de oprit aan de Coosje Buskenstraat. Ook op de Zeilmarkt was een antitankmuur gebouwd die het kustgebied afgrendelde van de stad. Deze muur werd door de bevolking de 'Klaagmuur' genoemd, verwijzend naar het oude Jeruzalem. Deze betonnen muren

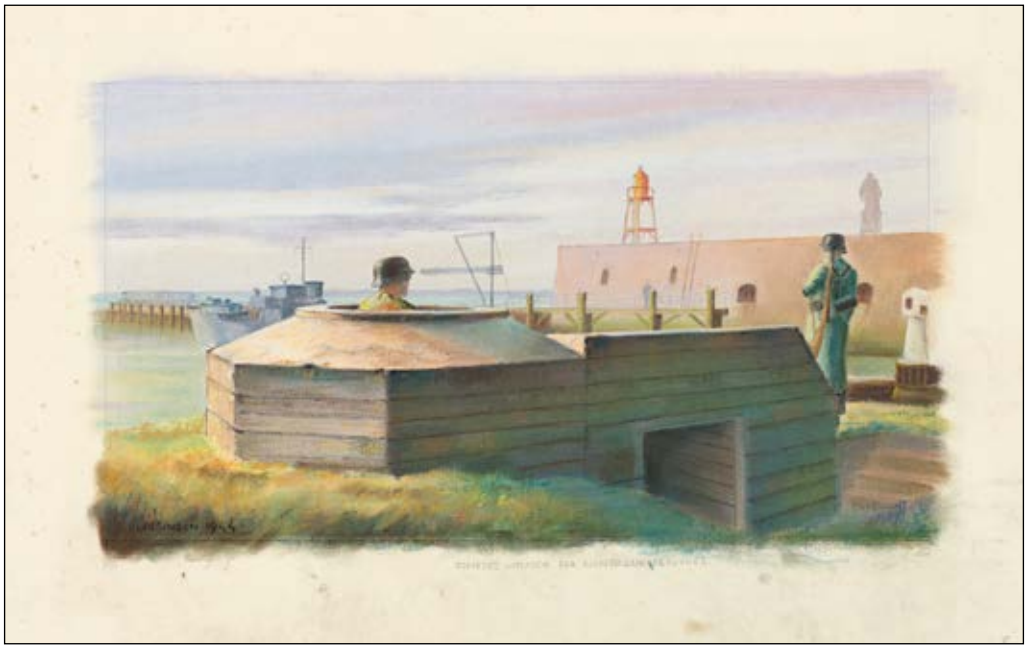

Mitrailleurbunker op de Oranjedijk. Op de achtergrond worden torpedo's uitgeladen ten behoeve van de torpedobatterij op het einde van het Roeiershoofd; pastelkrijt C. van der Burght. (Historisch Topografische Atlas Gemeentearchief Vlissingen)

waren de eerste oorlogsoverblijfselen die al kort na de bevrijding werden opgeruimd.

Betonnen vestingwerken op het Eiland en bij Uncle Beach

Vanaf de Koopmanshaven tot voorbij de Slijkhaven construeerde de bezetter ook enige tientallen betonnen verdedigingswerken met in het achterhoofd dat de Muur van Altena ook een klassieke verdediging was. In deze muur en bij de dijk bouwde men een aantal mitrailleurbunkers, beter bekend als Tobruk. Bij de paalhoofden van de Slijkhaven, jarenlang vuilstortplaats van de gemeentelijke reinigingsdienst verrezen ook bunkers met een opvallende mitrailleurkazemat van het type 623. Deze bunker lag vlakbij het zogenaamde driehoekstrandje en de mitrailleur achter de pantserplaat bestreek heel het eiland. Op het dak bevond zich een 3,7 cm Flak opstelling met munitienissen. Deze bunker kreeg van de plaatselijke jeugd de illustere bijnaam: Dondoloro.
Op het rondeel, vlakbij de riooluitlaat bouwde de bezetter een bunker van het type 612 voor veldgeschut. Na de oorlog werd deze bunker kantoor en EHBO-post voor de speeltuin de Oude Stad.
Een opvallende bunker kon aan de naoorlogse sloopwoede worden onttrokken door een initiatief van de Stichting Bunkerbehoud. In de hoek vlakbij de Oranjemolen hadden de Duitse bezetters een artillerie waarnemingsbunker gebouwd van het type 143. Deze bunker met stalen koepel en ingebouwde periscoop waren de ogen en oren voor de geschutbatterij van Baskensburg aan de rand van de Scheldestad. Bij het ontgraven van de bunker vond men nog een loopgraaf rondom de bunker met een doorgang naar het strand. In de koepel stond de periscoopstandaard gericht op het landingsgebied.
Deze observatiebunker is door bovengenoemde Stichting geheel in authentieke staat teruggebracht, inclusief periscoop en een kleine expositie van de geallieerde landing bij Uncle Beach. De bunker wordt regelmatig opengesteld en is dan te bezoeken.

De overige bunkers in dit gebied zijn bij de verschillende opeenvolgende dijkverzwaringen verdwenen.

Het havengebied van Vlissingen, het zogenaamde Kernwerk

Het kernwerk Vlissingen was opgebouwd uit drie Pantzerstützpunte onder de code namen Nettelbeck I, II en III.
Het gebied van de twee Binnenhavens en de westelijke kade van de Buitenhaven vormde Nettelbeck I. Ten noorden van de Keersluisbrug lag een bunker type 632, met een pantserstalen koepel met drie schietgaten. Deze bunker was vaak het speeldomein van de schooljeugd. Bij de motorcrosses op het huidige terrein van de Hogeschool Zeeland in de jaren vijftig kon je op de bunker over de gespannen zeildoeken van de afrastering kijken, dus kaartjes kopen was niet nodig. Als je niet te dik was, klom je door de schietgaten in de bunker, een heel avontuur vooral als je weer terug moest. De bunker is later deels opgenomen in het woonhuis bij de zeilmakerij.
Op de zuidelijke oever van het Verbreed Kanaal bouwde men een flankerende mitrailleurbunker van het type 630 met aan de vijandzijde een muur van drie meter staalbeton. De zogenaamde Meeuwenbunker wordt momenteel gerestaureerd door een groep vrijwilligers en zal later een welkome aanwinst vormen op het historische bunkerbestand op Walcheren. Een andere opvallende bunker, dichtbij de spoorlijn was er een voorzien van een automatische 5 cm mortiergranaatwerper. Dit wapen was ingeschoten op het landingsgebied omdat de Duitsers bij het slijkhaventje een eventuele geallieerde landing verwachtten. Door de inundatie kwam deze bunker in het water te liggen en was dus onbruikbaar.
Nettelbeck II was gelegen aan de noordzijde van de verdediging van het Kernwerk, dus het havengebied van Vlissingen. In dit gebied werden onder andere vier artilleriebunkers van het type 611 gebouwd. Deze opstellingen lagen vlakbij de woonwijk het Havendorp en zij waren later een geweldig speeldomein voor de plaatselijk jeugd.
De infanterieverdediging in dit gebied werd gevormd door een drietal bunkers van het type 634 met pantserkoepel, elk voorzien van twee mitrailleurs. Bij de sloop werden de pantserkoepels hergebruikt in de IJssellinie in het kader van de verdediging tijdens de Koude Oorlog. Een van de bunkers werd deels ingericht als schuilbunker van de Bescherming Bevolking op het PZEM-terrein. In de jaren negentig werd het terrein heringericht en haalde men een meter beton van het dak af om de bunker te laten verdwijnen onder het wegdek.
Het Oostelijke havengebied met de oostzijde van de haven van Vlissingen, onder de naam Nettelbeck III werd gezien het Duitse belang ook zwaar verdedigd. Inmiddels zijn de meeste bunkers gesloopt, echter op het terrein van het Veiligheidscentrum Zeeland liggen nog verschillende bunkers. Opvallend is de bunker van het type 114 Neu met een imposante stalen koepel met zes schietgaten. Hierin stond een tweetal zware mitrailleurs opgesteld. Deze koepel is altijd goed zichtbaar en vormt een markant punt bij de haveningang.
Van de drie artilleriebunkers in dit gebied is er slechts een overgebleven die zwaar beschadigd is door een intern ongeval. In de directe omgeving bevinden zich nog een tweetal Nederlandse G Kazematten, waarvan er een wordt onderhouden door de Stichting Bunkerbehoud. Aan het begin van het oefenterrein is op het wegdek nog een koepel zichtbaar van een bunker met een automatische mortiergranaatwerper, heel modern voor die tijd. De bunker is thans geheel weggewerkt onder de weg, maar nog compleet aanwezig, inclusief mortierwerper.

Ondersteunende complexen onder beton

Naast gevechtsopstellingen werden er ook ondersteunende betonnen complexen gebouwd, onmisbaar voor een leger. In Vlissingen, gezien de strategisch ligging aan de Scheldemond bouwde de Duitse

bezetter vlakbij het station aan de Prins Hendrikweg een bomvrij hospitaal met bijbehorende voorzieningen. Ze lagen naast het zogenaamde 'Witte Huis' en vlakbij de dienstwoning van de toenmalige stationschef en havenmeester. De keus voor deze plaats was logisch omdat bijvoorbeeld via de veerverbinding of het spoor gewonden konden worden aangevoerd. Het complex was geheel zelfvoorzienend en bestond naast een hospitaalbunker voor medische ingrepen uit drie bunkers als gewondenverzamelplaats. Een bunker met een reservoir van zestig kubieke meter drinkwater completeerde het medische steunpunt. Het complex is geheel gesloopt in verband met mogelijke bebouwing. Een vergelijkbare hospitaalvoorziening werd bij het ziekenhuis Bethesda in het villapark gebouwd. Een deel van de hospitaalbunker wordt heden ten dage nog gebruikt door de bestralingsafdeling van het ziekenhuis.

Ook in West-Souburg aan het Marnixplein ligt nog een hospitaalbunker (type 638) met mitrailleurkoepel en deze bunker wordt vaak de ´Marnixbunker´ genoemd. De binnenzijde is geheel betegeld hetgeen om medische redenen te verklaren is. In de bunker konden complete operaties worden verricht. De bunker lag strategisch midden tussen de bebouwing in de verwachting dat een en ander geen bombardementen uitlokte. De bunker behoorde organiek tot de versterkingen van het vliegveld Vlissingen. Een tweetal betonnen gewondenverzamelplaatsen zijn met een radiobunker op het vliegveld, nu Westerzicht, gesloopt.

Tot slot

Ook buiten de bebouwde kom van Vlissingen zagen veel bunkers het levenslicht. De meest in het oog springende linie is nog altijd het zogenaamde Landfront Vlissingen, nu Rijksmonument en redelijk compleet. Deze verdedigingslijn bestaat uit tientallen bunkers met een tankgracht, betonnen drakentandversperringen en bij Ritthem een tankmuur. In deze tankmuur zitten meerdere mitrailleurnesten. Aan het begin van deze muur is jaren geleden bij toeval een bunker van het type 700 teruggevonden. In de bunker stond een kanon van 7,5 cm PAK, die het hele slikkengebied kon bestrijken. In plaats van een betonnen dak heeft deze bunker een pantserstalen dak van 22 cm.
Verder is in Ritthem nog deels een infanteriesteunpunt aanwezig met nog een bunker met een scherfmuur voor de ingang, tamelijk uitzonderlijk. Deze bunker op particulier terrein is soms te bezoeken.
De meeste bunkers zijn inmiddels gesloopt en dus verdwenen en het bunkerpuin werd gebruikt als oeververdediging op het Nollestrand of bij het Eiland. Een aantal bunkers is ingericht als museum, zoals in Middelburg, Vlissingen en Zoutelande en deze zijn regelmatig te bezoeken. Verder zijn er fietsroutes langs het Landfront en de bunkers.
Bunkers zijn inmiddels een onderdeel geworden van onze geschiedenis zoals de kazematten, forten en andere militaire overblijfselen en inmiddels minder beladen dan in het verleden.

Bronnen

1. Archief Cor Heijkoop: aantekeningen, herinneringen, vraaggesprekken.
2. Gemeentearchief Vlissingen: Dossier waterbunker Leugenaar, complex Britannia.
3. Website Stichting Bunkerbehoud, https//bunkerbehoud.com
4. Rapport *Landfront Vlissingen, een verdedigingslinie in de aanval.* Middelburg, 2013
5. Mededelingenblad Stichting Bunkerbehoud, diverse nummers.
6. Projectplan restauratie Oranjemolenbunker type 143.
7. Hans Sakkers. *Vesting Vlissingen, een veranderende vormgeving door de eeuwen heen.*

Werken voor de bezetter

Voorjaar 1944. De Duitsers zijn er zeker van dat een geallieerde invasie niet lang meer op zich laat wachten. Onzekerheid is er over de locatie van de aanval. Die kan overal plaatsvinden, dus ook aan de Zeeuwse kust. Generaal-veldmaarschalk Erwin Rommel maakt zich ongerust over de Duitse verdediging en inspecteert op 18 en 19 april 1944 de Duitse stellingen in Zeeland. Wat hij er aantreft maakt hem niet gelukkig. Zijn bezoek is aanleiding tot een nog koortsachtiger voorbereiding op de verwachte invasie. Vooral het ontbreken van voldoende versperringen in het achterland baart hem zorgen. De legerleiding krijgt harde kritiek te verduren, maar de Zeeuwse burger wordt het slachtoffer.

Werven van arbeidskrachten

Daags na zijn bezoek wordt er in Goes een bespreking gehouden tussen een deputatie van de Duitse Weermacht en de opgetrommelde burgemeesters van Walcheren, Noord- en Zuid-Beveland. Zij moeten het voortouw nemen bij het werven van arbeidskrachten. Het wordt nu maar eens tijd dat de gehele bevolking gaat meewerken aan de verdediging van Europa, aldus de onlangs aangestelde commandant van de Vesting Vlissingen. Hij schetst de situatie in landen zoals Rusland, Italië en België waar de gehele bevolking enthousiast medewerking verleent aan de versterking van de Duitse verdedigingswerken. De versperringen aan de kustlijn zijn aardig op orde, maar om te voorkomen dat er luchtlandingen plaatsvinden in het achterland moeten ook daar de nodige werkzaamheden worden verricht.

Tussen Rilland-Bath en Westkapelle moeten op alle open terreinen palen worden gezet om dergelijke landingen te voorkomen. Omdat de Weermacht over te weinig manschappen beschikt, zal de plaatselijke bevolking medewerking moeten verlenen. Zo niet vrijwillig, dan verplicht. Rommel geeft de aanwezige burgemeesters opdracht om regelend op te treden. Alle personen in de leeftijd van 15 tot 60 jaar oud worden opgeroepen om in dienst te treden van de Weermacht, dus ook vrouwen. De generaal ziet gesloten colonnes van meisjes van 15 tot 25 jaar voor zich die, voorzien van spade en bijl, 's morgens vroeg, zingend naar hun werk gaan. Een achturige werkdag behoort ook niet meer tot de mogelijkheden. Het werk is pas klaar als alle palen geplaatst zijn. Hij eist nog meer. Hij heeft bomen nodig, heel veel bomen. Of er van een

Gezicht op Ritthem na de inundatie van Walcheren. Op de voorgrond staan zogenaamde Rommelasperges, 1944-1945. (Fotocollectie Gemeentearchief Vlissingen)

eigenaar één of duizenden bomen worden gerooid of dat er bij een landbouwer weinig of veel schade wordt toegebracht aan zijn landerijen, het maakt niet uit. Als het nodig is, zullen desnoods alle bomen worden gekapt. Hij maakt een kleine uitzondering voor bomen die op de dijken staan om er extra steun aan te geven.
Als de burgerij niet meewerkt, stelt de generaal de burgemeesters daarvoor verantwoordelijk. Hij haast zich te zeggen dat dit niet als een dreigement mag worden opgevat. Wel zullen de burgemeesters de volgende dag al met hun voorbereidingen moeten gaan starten. Voor het gemak krijgen ze de reeds tevoren gedrukte aanplakbiljetten in de handen gedrukt.

Spergebied

Voor de inwoners van de provincie ontstaat er nog een probleem. De gehele provincie is tot spergebied verklaard en er mag niemand zonder bewijs van de burgemeester de provincie verlaten. Hier zal zwaar op worden gecontroleerd. De burgemeesters moeten direct lijsten opmaken van mannen en vrouwen die voor het werk in aanmerking komen. Werknemers van De Schelde zijn vrijgesteld. Dat maakt het probleem voor de Vlissingse NSB-burgemeester Callenfels er niet eenvoudiger op. Hem is duidelijk te verstaan gegeven dat hij 250 personen uit Vlissingen moet leveren.

Verplichte werkzaamheden

Door de omstandigheden gedwongen maalt het ambtelijk apparaat snel dit keer. Op vrijdag 21 april 1944 valt er een enveloppe in de bus bij de 31-jarige onderwijzeres Serliena Bakker in de Paul Krugerstraat. Het bevat een uiterst kort en zakelijk briefje dat ondertekend is door de Vlissingse NSB-burgemeester Callenfels. Het bevat de tekst:
In verband met het dreigend gevaar wordt u opgeroepen tot het verrichten van werkzaamheden onder leiding van de Duitse Weermacht. U moet daartoe op maandag

OPROEPING

In verband met het dreigend gevaar worden alle inwoners dezer gemeente tusschen

15 en 60 JAAR

zoowel mannen als vrouwen,

ongeacht rang of stand,

opgeroepen om zich vrijwillig ter beschikking te stellen van de Duitsche Weermacht voor het verrichten van werkzaamheden, die het gevaar kunnen afwenden.

Indien hieraan geen gehoor wordt gegeven, zal vordering van arbeidskrachten op groote schaal moeten geschieden.

Meldt U zoo spoedig mogelijk op Bureau Bevolking, Bellamypark 5.

Vlissingen, 20 April 1944.

De Burgemeester van Vlissingen,
P. C. CALLENFELS.

Aanplakbiljet 20 april 1944 (WOII Collectie Gemeentearchief Vlissingen)

den 24 april 1944 te 8.00 uur aanwezig zijn bij de Leeuwentrap te Vlissingen. Brood meenemen en gereedschap (schop, spade, bijl, hamer, zaag of dergelijke).
Ook op zondag moeten de ambtenaren aan de slag, want het volgende briefje dat zij ontvangt heeft als datum 23 april 1944. Het bevat de mededeling dat de eerder ontvangen oproep tot het verrichten van werkzaamheden is ingetrokken. De motivatie van dit besluit van Callenfels wordt niet vermeld. Op de eerste werkdag verschijnt er slechts een fractie van de 250 opgeroepen personen. De nieuwe commandant van de Vesting Vlissingen is woedend en neemt direct maatregelen. Mannen en vrouwen tussen de 15 en 60 jaar worden overal in de stad uit huis of zelfs de tram gehaald en aan het werk gezet. Mannen moeten kuilen graven voor de boomstamversperringen in de buurt van Zwanenburg. Getuigen zien vrouwen en meisjes met takkenbossen sjouwen. Niemand heeft ze tijdens het werk horen zingen. Wel zingen ze spottend de burgemeester toe wanneer hij zijn inspectieronde maakt: *Kijk eens Griet, wat een benen heeft die Piet. 't Is surrogaat. 't Is sur-*

rogaat. Hiermee doelen ze op zijn bijnaam Piet Surrogaat vanwege de 'diefstal' van de echte burgemeestersketting waardoor hij een namaakexemplaar moet dragen. Om verdere problemen te voorkomen besluit Callenfels de vrouwen voortaan toch maar thuis te laten.

Nooddijken

Als gevolg van de inundatiebombardementen loopt Walcheren in het begin van oktober 1944 langzaam maar zeker onder water. Wederom worden de burgers opgeroepen werkzaamheden te verrichten voor de Weermacht, ditmaal om nooddijken aan te leggen. Als blijkt dat er weer massaal geweigerd wordt, stellen de Duitsers een afschrikwekkend voorbeeld. De uit Souburg afkomstige en bij De Schelde als politoerder werkzame Jacobus Francke wordt als werkweigeraar opgepakt en op 9 oktober 1944 in Middelburg doodgeschoten. Hij is dan 26 jaar oud.

Vrijheidsbeperking

Op 17 mei 1940 arriveren de eerste Duitse militairen in Vlissingen. De inwoners zijn dan al geconfronteerd met de ernstige gevolgen van de oorlog. Bombardementen zorgen voor de eerste slachtoffers, een massale evacuatie naar de omliggende dorpen volgt, Franse troepen komen en gaan en in het noorden brandt Middelburg.

Bezetting

Al snel beginnen de Vlissingers te merken dat er daadwerkelijk sprake is van de aanwezigheid van een bezettende macht. De eerste Duitse maatregelen worden uitgevaardigd waaronder de verplichting tot verduisteren in verband met mogelijke nachtelijke bombardementen. De gehele oorlogsperiode branden er geen straatlantaarns. Het is aardedonker in de stad. Vanuit de huizen mag er geen straaltje licht naar buiten schijnen. Het toezicht hierop is zeer streng. Andere maatregelen zijn minder stringent. Zo wordt bepaald dat het verboden is om tussen zonsondergang en zonsopgang over de boulevards te rijden met de auto of de fiets. Wandelaars mogen er geen sigaar, sigaret of pijp meer roken. Winkeliers mogen geen ansichtkaarten, vaasjes en gedenkboekjes meer verkopen waarop beeltenissen van de koninklijke familie voorkomen.

Speldje van de Nederlandse Unie; foto A. Meerman. (Particuliere collectie)

Klein verzet

Er ontstaat een vorm van klein verzet waartegen de bezetter met terughoudendheid door de plaatselijke politie laat optreden. Dagrapporten van de politie uit de tweede helft van 1940 laten berichten zien van het in beslag nemen van een oranje kwastje dat aan een leidsel van een paard is bevestigd. Iemand rijdt op een fiets waarop een rood-wit-blauw vlaggetje is bevestigd met

inbeslagname van het vlaggetje als consequentie. In de Acacialaan staan goudsbloemen voor het raam. De bewoner moet ze verwijderen. De Walstraat staat, zeker op zaterdagmiddag, bekend als flaneerstraat. Vooral de oudere jeugd maakt van de gelegenheid gebruik de NSB-colporteurs te treiteren die bij de Scheldemuur staan opgesteld. De jongens dragen vaak een Uniespeldje op de revers van hun beige regenjas. In de bioscoop beginnen de bezoekers hard te sissen of te kuchen wanneer er opnamen getoond worden van een redevoering door een NSB-er. Er komt een verbod op het dragen van uniformen, waardoor de padvinderij niet meer mogelijk is.

Strengere maatregelen

De maatregelen krijgen echter al snel een grimmiger karakter. De kranten komen onder controle te staan van de Duitsers met censuur als gevolg. Datzelfde geldt voor de radio. Het is verboden om naar het vanuit Londen uitgezonden Radio Oranje te luisteren. Omdat dit verbod massaal wordt genegeerd moet bijna iedereen in 1943 zijn radio inleveren. Velen verstoppen hun radio en proberen stiekem de nieuwsberichten vanuit Londen te volgen. Politieke partijen (de NSB uitgezonderd) worden verboden. In 1941 wordt de democratie in feite stopgezet door de gemeenteraden en andere bestuursorganen te verbieden vergaderingen te beleggen. Vervolgens zijn er de vorderingen. Zeer veel vorderingen door de Duitsers. Je huis kan zomaar worden opgeëist voor de huisvesting van militairen. In Vlissingen gebeurt dit op grote schaal, waarbij vooral de voorname panden op de boulevards en in de omgeving van het park huisvesting bieden aan hoge Duitse officieren. Lagere rangen moeten genoegen nemen met minder. Alles wordt zeer secuur door de bezetter georganiseerd en voor iedere gevorderde woning wordt aanvankelijk netjes een vergoeding betaald. Niet alleen woningen worden gevorderd. Ook gemeentelijke gebouwen, zoals ziekenhuizen en scholen krijgen nieuwe gebruikers. De verschillende gevorderde zaken vormen een lange bizarre lijst: paarden, wagens, motoren, vrachtwagens, schrijfmachines, kruiwagens, naaimachines, fietsen, schoenmakersmachines, honden.
Boeren moeten hun weidegrond en landerijen afstaan voor de bouw van Duitse verdedigingswerken. In 1943 komen de metalen aan de beurt. Door deze maatregel is het carillon van de Sint Jacobstoren naar beneden getakeld, naar Duitsland vervoerd en omgesmolten. En dan is er nog de distributie. Een groot aantal eerste levensbehoeften komt op de bon.

Duitse officieren op het dak van een pand aan Boulevard de Ruyter, circa 1943.
(WO II Collectie J. Tuynman)

Beperkende maatregelen

Op een zeker moment worden de aan zee gelegen delen van de stad geëvacueerd. De inwoners mogen er zelfs niet meer komen. Een waslijst dus van maatregelen waardoor er van een zekere vorm van vrijheidsbeperking sprake is. Dit begrip krijgt een nog zwaardere lading wanneer de Duitsers arbeid gaan vorderen en inwoners gaan verplichten voor de Weermacht te gaan werken. Uiteindelijk is er sprake van het ontnemen van de vrijheid. De Duitsers nemen vanaf 1940 diverse maatregelen tegen de joodse inwoners. De verboden nemen al snel in hevigheid toe om uiteindelijk in maart 1942 te resulteren in de verplichte verhuizing van alle joodse inwoners naar Amsterdam. Later zal blijken dat hen meer is ontnomen dan hun vrijheid.

Ziekenhuizen

Als de eerste Duitse bommen in de meidagen van 1940 in Vlissingen neerkomen, luidt dit een periode in van angst, verdriet en onzekerheid. Dat geldt voor burgers, maar ook voor bedrijven en instellingen. De ziekenhuizen worden plotseling geconfronteerd met een ander soort patiënten: dodelijke en gewonde slachtoffers als het gevolg van beschietingen en bombardementen.
Op het moment van het uitbreken van de oorlog zijn er in de Scheldestad twee ziekenhuizen: het Rooms-Katholieke Sint Josephziekenhuis aan de Van Dishoeckstraat en het Protestants-Christelijke ziekenhuis Bethesda aan de Koudekerkseweg. De Koninklijke Maatschappij De Schelde beschikt over een Verbandkamer bij de hoofdpoort aan de Van Dishoeckstraat, waar met name werknemers van de scheepswerf poliklinisch worden behandeld. Vanwege het ontstane oorlogsgeweld en de ligging van het Sint Josephziekenhuis in de onmiddellijke nabijheid van de marinebasis, de scheepswerf en de PZEM-centrale aan de Koningsweg besluit burgemeester Van Woelderen tot evacuatie van het gebouw. De zusters (nonnen), patiënten en ouden van dagen worden overgebracht naar Hotel Britannia aan de Boulevard Evertsen. Al snel realiseert men zich dat de ligging van dit hotel nauwelijks veiliger genoemd kan worden. Rode Kruisauto's brengen het geheel vervolgens naar de villa Vijvervreugd in Koudekerke. Die blijkt veel te klein en wederom wordt alles ingeladen en weer teruggebracht naar het gebouw aan de Van Dishoeckstraat. De ouden van dagen en invaliden blijven in Koudekerke achter. Dit alles speelt zich af tussen 10 mei en 31 mei 1940.
Het wordt al snel duidelijk dat er veel wordt gevergd van het improvisatietalent van de ziekenhuisbesturen. Het talent wordt gedurende de oorlog behoorlijk op de proef gesteld. De gevaarlijke ligging van het gebouw aan de Van Dishoeckstraat wordt bewaarheid bij het geallieerde bombardement van 9 januari 1941. Een drietal zusters komt om

Noodziekenhuis St. Joseph, gevestigd in de school aan de Bonedijkestraat tijdens de inundatie, 1944. (Fotocollectie Gemeentearchief Vlissingen)

Na de inundatie wordt een deel van de inventaris van het noodziekenhuis aan de Bonedijkestraat in veiligheid gebracht, 1944. (Fotocollectie Gemeentearchief Vlissingen)

het leven wanneer de kapel van het ziekenhuis een voltreffer te verduren krijgt.

Noodziekenhuis

Een verhuizing naar een veiliger locatie komt weer aan de orde. Het gemeentebestuur toont zich bereid het schoolgebouw aan de Bonedijkestraat kosteloos ter beschikking te stellen. Het gebouw krijgt de functie van noodziekenhuis. Niet alles kan worden overgebracht. De röntgenafdeling, polikliniek, administratie, laboratorium en wasserij blijven achter. Tussen beide locaties komt een geregeld vervoer van patiënten en zusters tot stand. Het patiëntenvervoer gebeurt middels een brancard op een driewielige bakfiets en ruim drie jaar lang loopt er dagelijks een kleine optocht van nonnen heen en weer tussen de Van Dishoeckstraat en het noodziekenhuis aan de Bonedijkestraat. In de wintertijd is de vergelijking met pinguins snel gelegd.

Evacuatie

Op 16 mei 1940 begint de grootschalige evacuatie van ziekenhuis Bethesda. In eerste instantie worden de zieke en gewonde Nederlandse en Franse militairen overgebracht naar het noodhospitaal dat ondergebracht is in het kindersanatorium Zonneveld en het nabijgelegen Kasteel Westhove. De volgende dag is het de beurt aan de burgerpatiënten. Zij krijgen een transport naar verschillende hotels in Domburg. In feite huisvesten beide Vlissingse ziekenhuizen geen enkele patiënt tijdens het begin van de oorlog. Op 6 juni 1940 zijn de patiënten weer teruggekeerd en kan Bethesda een doorstart krijgen. Het ziekenhuis moet wel genoegen nemen met de gedeeltelijke vordering door een Duitse geneeskundige dienst en de Duitse Kriegsmarine. Bovendien laten de Duitsers op het Bethesdaterrein vier hospitaalbunkers bouwen.
Als in 1942 in Middelburg een gemeentelijk noodziekenhuis wordt ingericht, verhuist een deel van het patiëntenbestand van beide ziekenhuizen naar de provinciehoofdstad.

Inundatie

Door de inundatiebombardementen van oktober 1944 loopt het zeewater langzaam maar zeker Walcheren binnen. Op 14 oktober staat er al twintig centimeter water in het noodziekenhuis aan de Bonedijkestraat en men besluit de volledige afdeling op de begane grond weer naar de Van Dishoeckstraat over te brengen. Daar is het wel droog maar men moet improviseren omdat de waterleiding, het gas en de elektriciteit zijn uitgevallen. De in Bethesda

verblijvende Duitse instanties denken aanvankelijk dat het allemaal wel mee zal vallen. Door het springtij van 22 oktober komt ook dit ziekenhuis onder water te staan. Ze besluiten naar een militair noodziekenhuis in Arnemuiden te vertrekken.

Dokter Jens

Wanneer de strijd om de bevrijding van de stad in november 1944 begint, neemt het Rode Kruis het Sint Josephziekenhuis over en komt het onder leiding te staan van dokter H.J. Jens. Tijdens de hevige gevechten zoeken veel burgers hun veiligheid in het Sint Josephziekenhuis. Het gebouw raakt zwaar beschadigd, maar met medewerking van 'De Schelde' wordt het min of meer weer gebruiksklaar gemaakt.
Bethesda en het noodziekenhuis aan de Bonedijkestraat blijven nog lange tijd onder water staan.

Dieren in oorlogstijd

Het angstaanjagende en bijna dagelijks klinkende luchtalarm in Vlissingen heeft gelukkig niet altijd geresulteerd in een daadwerkelijk bombardement. De angst voor die dreiging was er niet minder om. Als in november 1944 de vlaggen worden uitgestoken telt de Scheldestad meer dan 75 bombardementsdagen en behoort daarmee tot de meest gebombardeerde steden van Nederland.

Dienst luchtbescherming

Sirenes klinken. Weer luchtalarm. Gebrom van motoren. Naderende vliegtuigen. Dit keer wel donderende klappen in de omgeving. Bommen. Huizen schudden op hun grondvesten. Puin vliegt door de lucht. Ramen springen door de luchtdruk. Glas overal. Stilte…….
Op de hoofdcommandopost van de Dienst Luchtbescherming worden de meldingen verzameld die afkomstig zijn van de verspreid in de stad liggende wachtposten. Op basis van deze gegevens wordt de hulpverlening gecoördineerd. Behalve het Rode Kruis haasten zich ook brandweerploegen, politie en opruimploegen naar het getroffen gebied. Als er meerdere stadsdelen zijn getroffen verloopt de hulpverlening moeizamer. In dergelijke gevallen zetten burgers zich onbaatzuchtig in om hulp te verlenen wanneer professionele hulp even uitblijft. Het gebeurt regelmatig dat er nog dagenlang naar slachtoffers in de puinhopen van vernielde woningen wordt gezocht. Maar na verloop van tijd, wanneer de doden zijn begraven en de gewonden in de ziekenhuizen verpleegd worden, keert de relatieve rust weer terug. Daklozen moeten gehuisvest worden. Vaak vinden ze bij familie of kennissen onderdak, soms ook buiten de stad. Het bureau Sociale Zaken mag zelfs leegstaande woningen toewijzen in noodgevallen. Ook ziekenhuizen bieden soms tijdelijke huisvesting.

Huisdieren

Toch dringt een nieuwe zorgvraag zich op: de achtergebleven huisdieren. De problematiek dient zich al aan tijdens de meidagen van 1940. Na de eerste Duitse bombardementen vluchten veel burgers in paniek naar de omliggende dorpen. Vaak met achterlating van hun huisdieren. De Vlissingse afdeling van de Vereniging voor Dierenbescherming ontfermt zich over de achtergebleven honden en katten. De honden laten zich relatief gemakkelijk vangen en naar het dierenasiel brengen, waar ze de nodige verzorging ontvangen. Een groot probleem is het ontbreken van voldoende voedsel voor de opgevangen dieren. De op-

lossing wordt geboden door het verzamelen van het vele brood dat door het Franse leger overal is achtergelaten. Later worden ook de vele blikken cake van de Fransen aan het dierenasiel geschonken. Het gebouwtje aan de Oranjestraat, waar de dieren worden verzorgd, wordt zelf ook getroffen door een bomaanval en raakt ernstig beschadigd. De dierenbeschermers vinden een nieuw onderkomen in de Marinestraat. De achtergelaten katten zijn lastig te vangen.

Dierenbescherming

Het is de Vlissingse politieagent A. Goedhart die een belangrijke rol speelt in de dierenbescherming tijdens de oorlog. Na zijn pensionering in 1940 wordt hij aangesteld als onbezoldigd rijksveldwachter en tevens inspecteur van de dierenbescherming. Hij trekt zich persoonlijk het lot aan van de katten. Hij maakt in die periode dagelijks een tocht door de stad. Uit verlaten cafés en huizen haalt hij asbakken en pannetjes, die hij vervolgens vult met brood en melk. Elke dag stelt de directeur van de Vlissingse Melkinrichting Koena maar liefst twintig liter melk gratis beschikbaar. Goedhart bekommert zich niet alleen om de gebruikelijke huisdieren. Tegen een verslaggever van de *PZC* verklaart hij zelfs een aantal apen het leven te hebben gered. Als de eigenaar van de speeltuin L'Union aan de Koudekerkseweg moet vluchten voor het oorlogsgeweld laat hij een kooi met apen achter. Goedhart brengt ze eten en later vindt hij een passende huisvesting voor de dieren. Hij speelt dus een belangrijke rol bij de dierenbescherming in Vlissingen tijdens deze roerige periode, maar doet dat niet alleen. Het bestuur en vele vrijwilligers helpen hem bij die taak. De directeur van de Vlissingse Leeszaal bekleedt korte tijd een bestuursfunctie bij de plaatselijke afdeling. Het is niemand minder dan Annie M.G. Schmidt, de latere bekende kinderboekenschrijfster.
Zij probeert met de schaarse middelen tijdens de oorlogsperiode de kinderen kennis te laten maken met de dierenbescherming door het organiseren van een tentoonstelling in de plaatselijke bibliotheek.

Een paard van stalhouderij Schout werd geraakt door bomscherven en viel neer voor een woning in de Koudenhoek, 1940. (Fotocollectie Gemeentearchief Vlissingen)

Leeszaal en bibliotheek

Lezen in tijd van bezetting

Al vanaf het begin van de bezetting vorderen de Duitsers gebouwen. Voor huisvesting of voor het onderbrengen van bepaalde diensten. Zo ook het onderkomen van de openbare Leeszaal en Bibliotheek aan de Badhuisstraat 64, boven. Eind september 1940 wordt onze leeszaal uit haar localen verdreven (Verslag Openbare leeszaal). Er wordt een nieuw onderkomen gevonden aan het Bellamypark 43, in de bovenzalen

Het door oorlogsgeweld beschadigde gebouw van de openbare leeszaal aan het Bellamypark, 1945. (Fotocollectie Gemeentearchief Vlissingen)

van het christelijk militair tehuis. In dit gebouw blijven tijdens de oorlogsjaren de bibliotheek en de leeszaal gevestigd.
De Duitse Weermacht heeft de verhuizing wel netjes betaald, zo blijkt uit een rekening van 11 november 1940. Een bedrag van 126,79 gulden wordt terugontvangen.
In het jaarverslag 1944 van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek Vlissingen lezen we:
Het jaar 1944 kenmerkte zich door stormachtigheid, ook voor de openbare leeszaal. Zoals ook de vorige jaren waren in de winter de openingsuren beperkt tot enkele dagen per week, uitlening en studiezaal moeten worden gecombineerd. De uitlening werd steeds drukker, de leeszaal steeds stiller, dit laatste in verband met de ongewenste Duitse couranten.

De 'stormachtigheid' heeft ook te maken met het gegeven dat beneden de leeszaal het zogenaamde kringhuis van de NSB is gevestigd. Dit leidt tot wederzijdse irritaties en onaangenaamheden.

Annie M.G. Schmidt

Het bovengenoemde verslag is geschreven door de toenmalige directrice van de bibliotheek en leeszaal, Annie M.G. Schmidt. Zij is de later zeer bekende schrijfster van boeken als *Jip en Janneke*, *Pluk van de Petteflet*, *Otje* en nog veel meer. Het gedicht *De spin Sebastiaan* kan een klassieker worden genoemd. Ook op het gebied van liedteksten, musicals heeft zij haar bijdrage geleverd. Het begrip 'jip en janneke-taal' voor helder, begrijpelijk taalgebruik ontlenen we aan haar teksten. Ook een flinke dosis humor is daarin een belangrijk element. Deze Annie M.G. dus is van begin 1942 de directrice van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek van Vlissingen. In het Vlissingse gemeentearchief zijn de door haar handgeschreven jaarverslagen te vinden. Hierin doet ze verslag van wat er allemaal in de leeszaal en bij de uitleen van boeken passeert. Een stevig, regelmatig handschrift. Aan het eind van elk jaarverslag vermeldt ze ook nog even de aantallen uitgeleende boeken. In 1942 zijn dat er 25766, namelijk 17197 romans, 491 romans in andere talen, 4844 studieboeken en 3234 kinderboeken. In 1943 zijn het er meer in totaal 30743.
1944 geeft een aantal van 27243, waarbij het aantal kinderboeken nog altijd 4973 is. Dit is wel opvallend, immers Vlissingen heeft nog maar een klein aantal inwoners, zoals al eerder in dit blad is opgemerkt. Dat geeft aan dat er ondanks de oorlogsomstandigheden behoorlijk gelezen wordt, maar boeken misschien ook niet altijd worden teruggebracht.

Censuur

Dat er veel wordt gelezen blijkt ook landelijk zo te zijn, ondanks de boekcensuur.

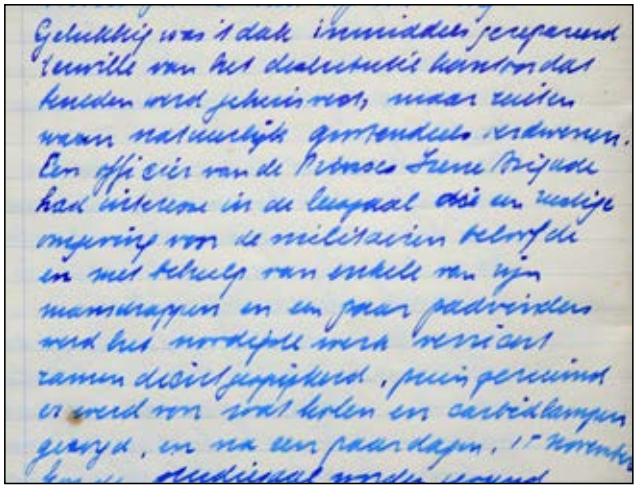

Fragment uit het jaarverslag over 1944 van de openbare leeszaal, geschreven door Annie M.G. Schmidt. (Gemeentearchief Vlissingen, Archief Openbare Bibliotheek)

Voor de Duitse nationaal socialisten moet een boek passen in hun gedachtewereld. Vrijheid van meningsuiting, voor Nederlanders een groot goed past daar niet bij. Zo worden boeken verboden die blijk geven van waardering voor joden of door hen geschreven literatuur. Ook interesse in bijvoorbeeld marxisme, bepaalde filosofische stromingen of meer algemeen vijanden van het Duitse Rijk zorgt dat boeken op de lijst van verboden boeken komen. Het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten in Den Haag is hiervoor verantwoordelijk. Om een paar voorbeelden te noemen, schrijvers als Menno ter Braak, Johan Huizinga, Herman Heijermans, Johan Fabricius, A. den Doolaard, Bertus Aafjes, Vestdijk, Top Naeff, Ed. Hoornik, onder anderen mogen niet meer worden gelezen. De lijst is eindeloos veel langer. Zelfs een kinderboek als *Dik Trom* komt op de lijst van verboden boeken, omdat er ergens een passage voorkomt waarin jongens tijdens hun spel roepen: 'Weg met de moffen, leve het Huis van Oranje!' Ook *Kuifje*, van de Belgische tekenaar Hergé ontkomt niet aan de censuur. Je vraagt je af wat er over blijft. Dat is ook wat de Vlissingse bibliothecaresse denkt. Zij wordt op een gegeven moment bij de burgemeester, P. Callenfels op het matje geroepen. Verboden boeken staan bij haar nog steeds op de planken en ook ontbreken NSB-tijdschriften en andere Duits gezinde publicaties in de leeszaal. Zij heeft lang geweigerd deze in de leeszaal aan te bieden.

Het water

Al in de zomer van 1944 wordt het moeilijk voor het bibliotheekbedrijf. Het aanbod aan boeken mindert, ze raken stukgelezen. Nieuwe boeken zijn er nauwelijks. Vanaf half september verblijft de directrice in Zuid-Beveland. Zij is daar op bezoek en kan niet terug. Er is dan alleen een assistente in de leeszaal aanwezig.
Begin oktober worden de dijken gebombardeerd en loopt Walcheren onder water. Gelukkig blijft de leeszaal droog, maar moet wel gesloten worden omdat de assistente in het overstroomde gebied woont en alleen zo nu en dan, wadend door het water kan komen kijken.
Half november is de directrice weer terug. Zij treft een beschadigd gebouw aan, granaatschade, waterschade aan de boeken door het kapotte dak. Leden van de Prinses Irene Brigade helpen bij het opruimen en de noodreparaties. Padvinders helpen puinruimen en schoonmaken. De leeszaal krijgt een uithangbord: Public Library, Reading en Writingroom for the Forces.
Het wordt een gewaardeerd centrum in het natte en vernielde Vlissingen, bezocht door burgers en militairen. (Verslag van de Vlissingsche leeszaalwederwaardigheden 1944/1945, 15 juni 1945)

Het onderwijs en de oorlogstoestand

Als de oorlog begint op 10 mei 1940 zijn alle scholen gesloten, het is namelijk pinkstervakantie. Daarna zorgt de oorlogssituatie ervoor dat zij nog even dicht blijven. In juni wordt geprobeerd weer zo goed mogelijk onderwijs te bieden, maar dat is erg lastig. Veel schoolgebouwen worden gebruikt voor andere doeleinden, de Bonedijkeschool bijvoorbeeld is in gebruik als noodhospitaal of ze zijn beschadigd. Toch wordt de beschikbare ruimte zo goed mogelijk benut. Naast schoolgebouwen worden ook andere locaties gebruikt voor onderwijs, kerken, het Ziekenhuis in de Hellebardierstraat, het gemeentemuseum, het militair tehuis aan het Bellamypark. Hier wordt in 1941 de openbare bibliotheek gevestigd.
Ook is er sprake van een soort rouleersysteem. Een groep leerlingen krijgt een week 's morgens les, een andere groep 's middags en dit wisselt per week. Kinderen hebben op deze manier veel vrij, wat wel wordt opgevangen met huiswerk of taken, maar er wordt veel geklaagd over kattenkwaad uithalende jeugd.
In de jaarverslagen van de Commissie van Toezicht op het Lager Onderwijs komt de bezorgdheid van sommige onderwijzers tot uiting: de kinderen komen erg achter.
Aan het eind van 1942 nam het schoolverzuim weer toe door gebrek aan schoenen en klompen en door de onverstandige houding van sommige ouders, die om allerlei kleinigheden de kinderen thuis hielden.

Bombardementen

Al vrij snel na de capitulatie in 1940 beginnen de geallieerde bombardementen op met name de werf De Schelde. Hierdoor wordt het steeds onveiliger in de stad. Ook voor scholen komen er voorschriften hoe te handelen bij luchtalarm. Leerlingen moeten weg van de bovenverdieping en naar de gang beneden gaan.
Vanwege de bombardementen zijn veel Vlissingers vertrokken naar verschillende dorpen op Walcheren of naar andere gebieden. Noodschooltjes worden ingericht in Souburg en Koudekerke voor de daar verblijvende Vlissingse inwoners.
Na hevige bomaanvallen in april 1942 neemt de burgemeester het besluit het onderwijs in de gemeente Vlissingen stop te zetten. De schoolgebouwen worden geslo-

Leerlingen van de vijfde en zesde klas van de Prins Willemschool en Oranjeschool bij de noodschool Torenzicht, 1942. (Fotocollectie Gemeentearchief Vlissingen)

De zwaar beschadigde Marnixschool in West-Souburg tijdens de inundatie, 1944; foto A.G. Kruithof. (Gemeentearchief Vlissingen, Foto-archief A.G. Kruithof)

ten. Wel wordt geprobeerd een gelegenheid te vinden onderwijs te geven aan die leerlingen die nog in Vlissingen aanwezig zijn.
De Burgemeester van Vlissingen brengt ter kennis van belanghebbenden, dat aan de in deze gemeente verblijvende leerlingen der Openbare scholen gelegenheid gegeven zal worden in groepjes van maximum 10 leerlingen onderwijs te ontvangen door middel van taken en ander huiswerk.
Hij wijst er echter met nadruk op, dat noch het gemeentebestuur, noch het onderwijzend personeel aansprakelijk gesteld kunnen worden voor eventuele schade of letsel door oorlogsgeweld ontstaan, indien die toegebracht worden tijdens die lessen.
Vlissingen, 2 juni 1942
De Burgemeester voornoemd,
Van Woelderen

Geen verplicht onderwijs

Ouders moeten deze verklaring tekenen als zij willen dat hun kinderen onderricht krijgen. In wezen is hiermee de leerplichtwet buiten werking gesteld. Er wordt nu op allerlei plaatsen onderwijs gegeven aan kleine groepjes leerlingen, veelal in woonhuizen.
Ook de bijzondere scholen proberen op deze manier het onderwijs weer vorm te geven.

Deze situatie duurt tot januari 1945. Dan worden alle in Vlissingen wonende leerplichtige kinderen weer verplicht naar school te gaan.

Voortgezet onderwijs.

Leerlingen van het voortgezet onderwijs kunnen gedeeltelijk terecht in Vlissingen. De openbare en de christelijke ULO (Uitgebreid Lager Onderwijs) hebben aanvankelijk nog wel de beschikking over enkele locaties, HBS (Hogere Burgerschool) leerlingen gaan naar Middelburg. In de jaarverslagen van de commissie van toezicht op het onderwijs is te lezen dat de kosten van de tram worden vergoed! Andere passagiers van de tram klagen soms over de herrie die deze pubers maken.

Na de bevrijding

Natuurlijk is het niet zo dat alles na de bevrijding weer normaal is. Er is tekort aan leermiddelen, gebrek aan schoolgebouwen. Leerlingen hebben enorme achterstanden. Het benodigde aantal lesuren kan nog niet worden gegeven. Tot in 1947 is er nog gebrek aan schoolruimte. In de loop van dat jaar komen langzaamaan de normale verhoudingen terug.

muZEEumnieuws

Karen Kroese

De Tweede Wereldoorlog door de ogen van een kind
Te zien in het muZEEum, met gratis familiegidsje

Hoe is het om als kind op te groeien in een stad, een land in oorlog? De expositie 'Bezetting verbeeld, WOII door de ogen van Cees van der Burght' in het Zeeuws maritiem muZEEum laat dat goed zien. Het was verschrikkelijk, maar de oorlog had ook spannende kanten voor een jongen van acht.

'De oorlog begon op vrijdag, en zaterdag stortte er al een vliegtuig neer in de Verkuijl Quakkelaarstraat, een paar honderd meter van ons huis', zegt Cees van der Burght in een interview. 'Van naar school gaan kwam het in die dagen niet veel. Wat ze daar te vertellen hadden was ongetwijfeld heel belangrijk en vol goede bedoelingen. Maar wat er om me heen gebeurde, maakte veel meer indruk op me, zodat ik het merendeel van de tijd tussen de puinhopen zat te schetsen.'

Illustratie C. van der Burght.
(Historisch Topografische Atlas)

Voorrecht

Het tekentalent van Cees van der Burght werd op de lagere school al vroeg opgemerkt, maar in het naoorlogse Vlissingen zat niemand te wachten op een kunstenaar. Het was de tijd van de wederopbouw en er was werk aan de winkel. Dankzij zijn moeder heeft Cees toch lessen kunnen krijgen bij de Vlissingse kunstenaar Gerard Jacobs. De toen al oudere Jacobs gaf Van der Burght op een gedegen en disciplinaire manier les. Elke week moest Cees werk inleveren. 'Als ik een keer met lege handen kwam, dan was het meteen "Ceesje, je bent weer lui geweest". En dat kon ik mij niet permitteren, want het was een voorrecht om bij hem in de leer te zijn'.

Tot in detail nauwkeurig

Leven als kunstenaar was in die dagen vrijwel onmogelijk. Cees moest een vak leren. Hij werd uiteindelijk technische illustrator bij de luchtmacht. In zijn vrije tijd werkte hij zijn hele leven verder de schetsen uit die hij tijdens de oorlogsperiode had gemaakt. Daarbij was hij zeker niet lui. Alles is opgemeten en tot in het kleinste detail op schaal nagetekend. Hij ging weken meten in het oorlogsmuseum in Overloon, want daar stonden de wrakken van de landingsvaartuigen. Soms maakte hij ter voorbereiding op een schilderij eerst een schaalmodel. Voor de technische tekeningen van de bunkers op Walcheren (ook te zien op de expositie) werden vakanties en vrije tijd volledig opgeofferd.
Artistieke vrijheden permitteerde hij zich nauwelijks, behalve bij sommige houts-

kooltekeningen. In de expositie worden onder andere donkere houtskooltekeningen van bunkers getoond. Dit werk heeft een meer sinistere, emotionelere sfeer.

Een sigaretje delen

'De Tweede Wereldoorlog is bepalend gebleken voor de rest van mijn leven,' zei Van der Burght. Hij heeft een veelzijdige collectie nagelaten. Naast schilderijen, tekeningen en maquettes heeft Van der Burght ook een aantal historische figuren gemaakt van papier maché. En natuurlijk bij deze sculpturen moest alles er zo echt mogelijk uitzien. Voor hij aan de papieren lichamen begon, ontwierp hij een soort mal. Daarop maakte hij het geraamte van ijzerdraad. In het muZEEum is een groot aantal van deze sculpturen te zien. In een bijbehorend filmpje vertelt Van der Burght hoe hij te werk ging. Zo kun je als bezoeker het hele creatieve proces meemaken.
Bijzonder is een groepje soldaten op de expositie: een Nederlander, een Duitser, een Fransman en een Brit. Ze staan gemoedelijk bij elkaar en delen een sigaret. Van der Burght voltooide deze beeldengroep in 2002. Zo zag hij graag de toekomst.
Hij maakte ook een beeldje van zichzelf als achtjarige jongen: Ceesje. Dit jongetje heeft een helm van een Nederlandse soldaat op zijn hoofd. Cees vond deze helm op straat in Vlissingen en heeft hem de hele oorlog verder gedragen, want de helm gaf hem een veilig gevoel. Jonge bezoekers mogen ook een helm opzetten. Ze liggen klaar bij de ingang van de tentoonstelling. Samen met een gratis familiegidsje, dat je voert langs de tekeningen en objecten in 'Bezetting verbeeld'. In het gidsje staan vragen waarop geen goed of fout antwoord te geven is, maar waar je het samen over kunt hebben

Drijven door de huiskamer

Het doel van de tentoonstelling is dat je je na het bezoek beter kunt inbeelden hoe het moet zijn geweest om als kind de Tweede Wereldoorlog mee te maken in Vlissingen. Cees tekende namelijk ook het dagelijks

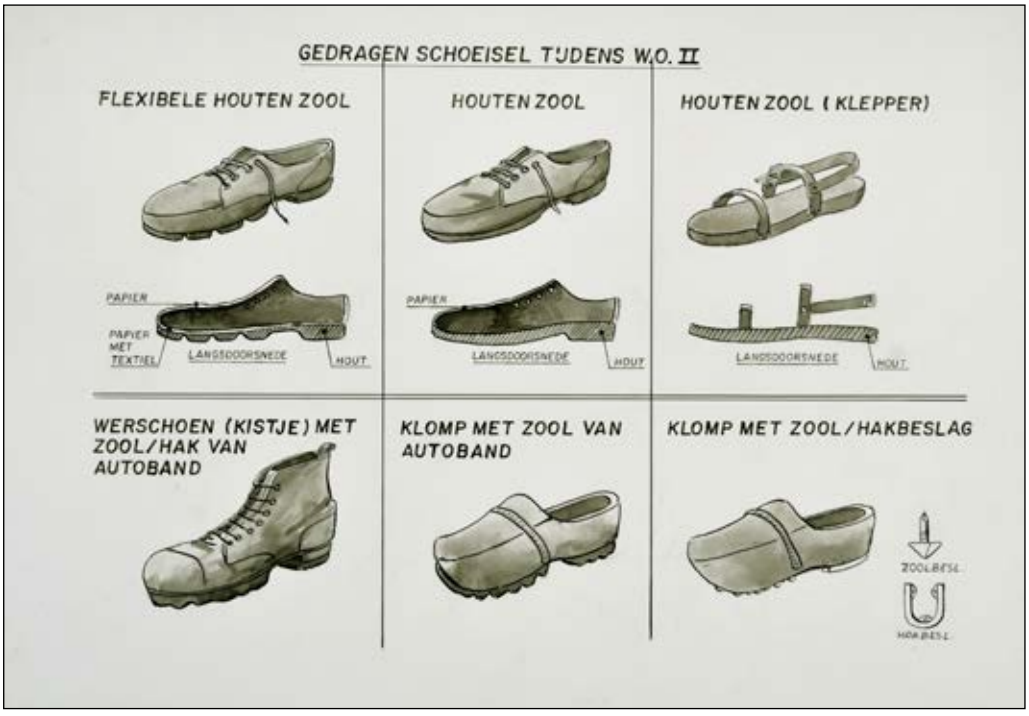

Illustratie C. van der Burght. (Historisch Topografische Atlas)

leven van toen. Wat voor schoenen kon je dragen als je laatste paar klompen kapot was? Waren er ook aardige Duitsers? Waar ging je schuilen bij een bombardement?
Je wordt zo getuige van bijzondere situaties die je je nu nauwelijks meer kunt voorstellen. Kinderen die speelden met levensgevaarlijk wapentuig, achtergelaten door gevluchte militairen aan het begin van de oorlog. Op een roeiboot van Aagtekerke naar Vlissingen varen na de inundatie. Of met een vriendje op stoelen drijven door de huiskamer in het zoute water.

Leren van toen

In een film, die op de expositie is te zien, vertelt Van der Burght dat hij wilde dat het nageslacht door zijn werk iets zou leren van de gebeurtenissen die in de oorlog hebben plaatsgevonden. Dat zag hij als zijn taak en daarvoor heeft hij zich als geen ander ingezet. Zijn toewijding en werkwijze kun je obsessief noemen. Aan de andere kant is er misschien geen andere manier om de historie op zo'n nauwkeurige en uitbreide manier te tonen als Van der Burght heeft gedaan. Zijn ongelofelijke toewijding heeft een tastbaar en invoelbaar resultaat achtergelaten.

De expositie 'De bezetting verbeeld, WO II door de ogen van Cees van der Burght´ is in elk geval tot en met 5 mei 2020 te zien in het muZEEum in Vlissingen. Kijk voor meer informatie op www.muzeeum.nl.

Expositie in de Oranjemolen weer open

Vlakbij het muZEEum staat de Oranjemolen. In 1944 heet deze locatie Uncle Beach: het is de landingsplaats tijdens de Slag om de Schelde. De Oranjemolen was het oriëntatiepunt voor de geallieerden: daar moesten ze zijn.
Op de plek waar destijds de geallieerden aan de wal kwamen, is een herdenkingsgebied ingericht. De Oranjemolen maakt hier onderdeel van uit. In de molen is de vernieuwde expositie over de Slag om de Schelde te zien. En de gevolgen die deze slag had voor de bevolking en de stad Vlissingen.
De expositie in de Oranjemolen hoort bij het muZEEum en is gratis te bezoeken. Kijk voor openingstijden op www.muzeeum.nl.

Fotoherdenkingsroute door de stad

In het kader van de herdenking 75 Jaar Slag om de Schelde realiseert het muZEEum, in samenwerking met het Gemeentearchief Vlissingen, een route langs tien plekken die tijdens de herovering van Vlissingen een cruciale rol hebben gespeeld. Elk van de tien plekken wordt gemarkeerd met een foto van de situatie destijds, uitleg over de gebeurtenis en een persoonlijke getuigenis. Bij de route komt een publicatie met een routekaartje en achtergrondinformatie.

De Biber nog beter te zien

De Bibercontainer wordt verbeterd. Niek Peters heeft zich bijzonder ingespannen om samen met de gemeente, het Waterschap en sponsors, de container met de eenpersoonsonderzeeër toegankelijker te maken voor publiek en ook de verlichting op zonneenergie en de presentatie te verbeteren. De verbeteringen worden in het najaar uitgevoerd

Uw innovatieve partner op het gebied van ontmanteling van platformen, andere hijswerkzaamheden en onderhoudsprojecten offshore.

.O.O.S.
international

Oostkapelseweg 4
4353 EH Serooskerke (W)
T 0118 - 72 62 00
E info@oosinternational.com

www.oosinternational.com

boekhandel 't SPUI

Oude Markt 5 | Vlissingen | 0118 - 855188

't S

Maritime & Offshore Manpower Services

OCEANWIDE

Offshore Oil & Gas

Offshore Wind

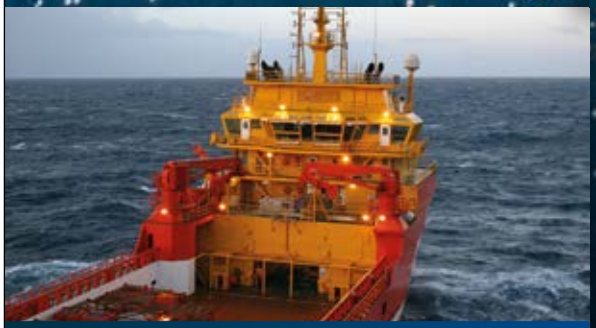

Maritime

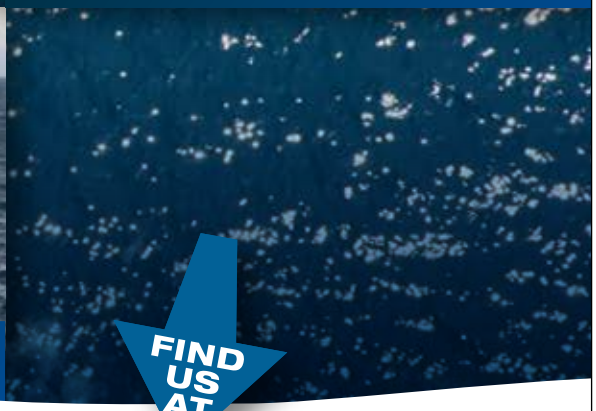

FIND US AT

www.oceanwidecrew.com

Bellamypark 3 - Vlissingen +31 118 42 95 10

BOEKBINDERIJ PHOENIX
PHILIPP JANSSEN
STROODORP 1-2
4493 PM KAMPERLAND
Tel: +31(0)113 – 785408
Mobiel: +31(0)6 – 11462357
E-mail: boekbinderijphoenix@hotmail.com

BINDWERK

BIBLIOFIELE OPLAGEN
HERBINDEN
RESTAURATIES
(LUXE) KARTONNAGE
ENKELE STUKS
GASTENBOEKEN
(KUNSTENAARS)MAPPEN

Van de Velde Publicatiefonds

Het Van de Velde Publicatiefonds bevordert het cultuurhistorische besef op Walcheren en van de stad Vlissingen in het bijzonder, in de vorm van publicaties, in de breedste zin van de betekenis. Het fonds is ontstaan uit de uitoefening van het uitgeversvak door vier generaties François van de Velde in Vlissingen.

Voor nadere informatie, voorwaarden en aanvragen:
Van de Velde Publicatiefonds
Postbus 358
4380 AJ VLISSINGEN
vvpf@zeelandnet.nl

Vereniging Vrienden van het
muZEEum en het
Gemeentearchief
Vlissingen

OPTIMALE SERVICE VOOR EEN
VEILIGE EN VLOTTE AFHANDELING
VAN HET SCHEEPVAARTVERKEER.

WWW.LOODSWEZEN.NL

Loodswezen

MR. GUIDO HERWIG

notaris en scheidingsbemiddelaar

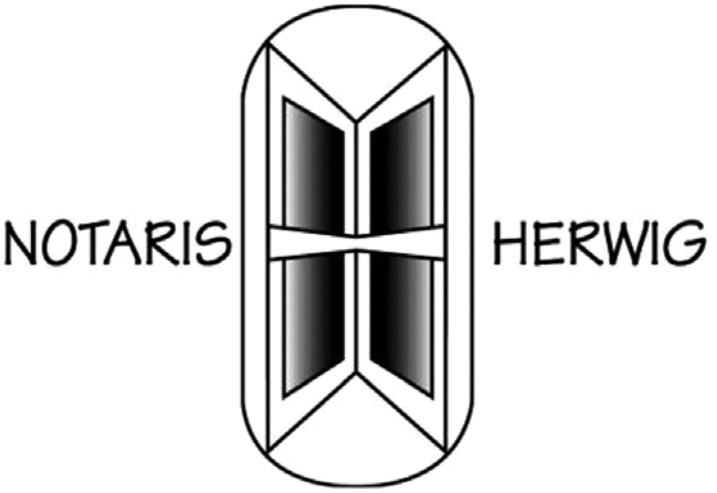

Coosje Buskenstraat 202, 4381 LW Vlissingen
(0118) 41 09 30
www.notarisherwig.nl

voor alle notariële diensten en voor scheidingsbemiddeling